ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

4

TOMUL 34
OCTOMBRIE — DECEMBRIE
1983

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară. revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ILEXIM, departamentul import-export presă, P. O. Box 136—137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116, str. 13 Decembrie 3, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: 71 119 str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE [illegible] ORI PE AN

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 34 Nr. 4 octombrie — decembrie 1983

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES ET D'ARCHEOLOGIE D'HISTOIRE ANCIENNE

TOME 34 | N° 4 | octombre — novembre 1983

SOMMAIRE

CU PRIVIRE LA RELAȚIA DINTRE „CULTURA" VARNA ȘI CULTURA GUMELNIȚA*)

DE

MIHAI SIMON

Cultura Varna, considerată în prezent a fi o cultură distinctă a eneoliticului final carpato-balcanic, a intrat în circuitul arheologic în urma studiilor cercetătoarei bulgare Henrieta Todorova [1]. În literatura arheologică română referiri la această noțiune le întîlnim în articolele publicate de Eugen Comșa [2], Silvia Marinescu-Bîlcu [3] și Doina Galbenu[4]. Autoarea care a lansat noțiunea de cultură Varna s-a bazat pe rezultatele săpăturilor arheologice de la Goljamo Delcevo, Durankulak (telul Balșoi Ostrov), cimitirul și așezarea de la Varna (așezarea fiind notată cu Ezerovo IV) și necropola de la Devnia.

Concepția referitoare la această manifestare culturală a evoluat de la noțiunea de „tip" Varna, pe care o găsim într-o primă încercare de sinteză a autoarei, referitoare la neoliticul bulgar [5], la cea de cultură distinctă. „Cultura Varna", definită ulterior [6], se separă în acest fel de prima fază a „tipului Varna", care devine „faza Varna" a culturii Sava [7].

Originea acestei culturi noi [8], în concepția autoarei, ar fi în varianta dobrogeană a culturii Gumelnița care corespunde primei faze din evoluția culturii respective. La sfîrșitul acestei faze, elementele locale ale culturii Gumelnița ar evolua rapid spre elementele culturii Varna. Evoluția este dublată de o avansare spre nord, teritorii ca Dobrogea și sudul Basarabiei, cu Bolgradul ca centru, fiind incluse în arealul acestei culturi. Această puternică înaintare și evoluție culturală ar fi cauzate de dezvoltarea comerțului pe litoral. Evoluția în continuare a culturii Varna ar fi paralelă cu cea a culturii Gumelnița, fazele II și III. Elementele definitorii pentru noua cultură ar fi ceramica, considerată substanțial diferită de cea a complexului Gumelnița-Kodjadermen-Karanovo VI și unele diferențe în înhumarea cadavrelor, ceea ce ar corespunde unei diferențe etnice între litoral și nord-estul Bulgariei, iar amestecu-

---

*) Comunicare la colocviul X organizat de Institutul de arheologie, București, 3—5, XII, 1981.

[1] H. Todorova, SP, 1—2, 1978, p. 136—145, idem, *The Eneolitic in Bulgaria*, BAR, Internationales Series, 49, 1978, p. 40—41, idem, *Eneolit Bolgarii*, Sofia, 1979, p. 32—33.

[2] E. Comșa, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 65—66.

[3] S. Marinescu-Bîlcu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 70.

[4] D. Galbenu, Dacia, N.S., 10, 1966.

[5] H. Vajisova, SlovArh, 1, 1964, p. 22.

[6] H. Todorova, SP, 1—2, 1978, p. 136.

[7] *Ibidem*, p. 137.

[8] Idem, *The Eneolithic* ..., p. 41.

rile sesizate în necropole s-ar datora unor relaţii matrimoniale [9]. Pentru o diferenţă, de data aceasta calitativă, între cele două culturi ar pleda bogăţia cimitirului de la Varna, săpat de Ivan Ivanov, şi care ar reflecta un înalt standard de viaţă al comunităţilor acestei culturi [10].

Articolul de faţă îşi propune să analizeze în ce măsură se justifică noţiunea de cultură Varna ca o cultură distinctă a eneoliticului carpato-balcanic. Pentru aceasta vom analiza, în consens cu elementele definitorii ale unei culturi arheologice, tipul de aşezare, fortificaţiile, uneltele, armele, ceramica, podoabele, plastica, riturile şi ritualurile funerare ale culturii Varna comparativ cu cultura Gumelniţa, cu care este vecină şi paralelă în dezvoltare.

Tipul de aşezare al comunităţilor Varna este tell-ul, cel mai caracteristic fiind cel de la Goljamo Delcevo săpat în întregime. Aşezarea se încadrează în tipul *a* după Sebastian Morintz [11], fiind ridicată pe terasa alcătuită dintr-un cot al rîului Luda Kamcia. Aşezarea lacustră de la Varna, denumită Ezerovo [12], pare să facă excepţie. Aşa cum au demonstrat-o cercetările, aici ca şi în celelalte părţi, avem următoarea stratigrafie pentru fundul lacului: un strat de mîl (str. I), un strat de nisip amestecat cu cochilii de mecotele de apă dulce (*Unio Timidus*, *Andonta* etc.) (str. II), un strat de nisip amestecat cu cochilii de mecotele de mare (*Ostea Taurica*, *Cardium edile*, *Hidrobia ventroza* etc.) (str. III) şi un strat alcătuit din şist verzui (str. IV) [13]. Materialele arheologice au fost scoase, fără excepţie, din stratul III, restul fiind sterile din punct de vedere arheologic. Acest lucru înseamnă că aşezările existau pe vremea cînd actualul lac era un golf marin, fapt demonstrat de Boikov şi Petrbok [14].Denumirea de aşezări lacustre sau palafite a fost dată după descoperirea parilor de stejar sau carpen înfipţi în fundul lacului pentru a susţine locuinţele [15]. Trebuie însă să remarcăm următoarele fapte semnificative:

1. În toate aşezările unde s-au descoperit pari apare stratul de cultură al „bronzului timpuriu”, ce suprapune uneori stratul eneolitic tîrziu.

2. La Ezerovo II unde nu apare decît stratul epocii „bronzului timpuriu” (de caracter Cernavodă II) s-a stabilit că partea superioară a parilor se afla cu 0,30—0,50 cm în stratul II, apoi trecea prin stratul III, vîrfurile lor fiind înfipte în stratul IV [16].

Putem deci spune că aceste aşezări sînt sigur construite în epoca „bronzului timpuriu”, iar în unele cazuri, ca de exemplu Straşimirovo I şi Ezerovo I, doar întîmplarea a făcut ca palafitele să fie ridicate pe locul unor foste aşezări eneolitice şi deci parii să străpungă nivelul aces-

---

[9] *Ibidem.*

[10] *Ibidem.*

[11] S. Morintz, SCIV, 13, 1962, 2, p. 274.

[12] H. Todorova şi G. Tončeva, Germania, 53, 1975, p. 30—46.

[13] A. Margos, IVAD, 12, 1961, p. 1—2, idem, IVAD, 13, 1962, p. 2—3.

[14] L. Boikov, IBGD, 4, p. 155, I. Petrbok, *Trubove na morskata biologicina stancia văv Varna*, Sofia, 1948, p. 73.

[15] Pentru prima dată, ipoteza unor aşezări lacustre a fost lansată de fraţii Hermin şi Karel Skorpil, *Dve godišen otcet na Varnenskoto arheologičesko drujestvo za 1907*, p. 31, confirmată apoi în urma săpării, în 1908—1909, a unui canal ce lega lacul Varna de golful maritim (Karel Skorpil, IVAD, 7, 1921).

[16] G. Tončeva, Dacia, N. S., 25, 1981, p. 42.

tora. Observaţia lasă astfel deschisă problema tipului de aşezare eneolitic. Noi credem că aceste aşezări erau ridicate pe mal în apropierea golfului maritim, iar ridicarea ulterioară a nivelului apei a inundat spaţiul locuit. Dealtfel, se pare că ridicarea nivelului apei este un fenomen general la sfîrşitul eneoliticului, dacă luăm în considerare şi stratigrafia de la Ostrovul Corbului unde aşezarea sălcuţeană este inundată de Dunăre, iar stratul de mîl depus este perforat ulterior de mormintele unui cimitir Bodrogkeresztur timpuriu [17].

Fortificaţiile ce apărau aşezările celor două culturi sînt naturale sau artificiale. Cele naturale, alcătuite din apele ce înconjoară ostrovul de la Durankulak sînt cunoscute şi la Căscioarele sau Vlădiceasca. De fapt, aşezările pe ostroave sînt o variantă a tipului *b* de aşezare [18]. Fortificaţia artificială de la Goljamo Delcevo constă din emplecton pentru nivelele VI-XIII şi palisadă cu fundamentul întărit cu pietre pentru nivelul XVI-XVII [19]. Astfel de fortificaţii sînt cunoscute şi în arealul gumelniţean la Teiu [20], Drăgăneşti-Tecuci [21] etc.

Locuinţele, cu excepţia celor de la Ezerovo despre care nu ştim nimic, sînt de suprafaţă [22]. Planul lor este dreptunghiular sau pătrat [23]. Dispunerea lor în aşezare şi la Goljamo Delcevo şi în arealul gumelniţean (de fapt încă din faza Vidra a culturii Boian) este în şiruri paralele (două sau trei) [24].

Uneltele sînt foarte variate şi numeroase, cele din silex fiind numeric şi tipologic mai reprezentative. În ceea ce priveşte materia primă, silexul, de notat este faptul că cel din arealul gumelniţean, ca dealtfel şi cel din necropolele de la Varna şi Devnia [25] este gălbui sau cafeniu, pe cînd cel din aşezările lacustre este gri şi negricios [26]. Ceea ce este însă specific culturii Gumelniţa, după Al. Păunescu, sînt topoarele de silex, vîrfurile de săgeată şi suliţă cu baza dreaptă sau convexă, iar ca variantă specială, vîrfurile cu două scobituri pe laturile lungi spre bază [27]. Conform tabelului tipologic al evoluţiei uneltelor de silex de la Goljamo Delcevo, aici se întîlnesc toate tipurile, inclusiv topoare, vîrfurile de săgeată şi lance, chiar şi varianta cu scobituri [28].

---

[17] P. Roman, SCIVA, 28, 1978, 2, p. 218—219 prin amabilitatea autorului citat, am avut posibilitatea de a participa personal la campaniile arheologice de la Ostrovul Corbului, din anii 1976—80, fapt pentru care îi mulţumim şi pe această cale.

[18] S. Morintz, *op. cit.*, p. 274.

[19] H. Todorova, RP, 5, 1975, p. 112, fig. 12/1—2,16.

[20] I. Nania, SAI, 9, 1967, p. 10.

[21] E. Comşa, *Sistemul de fortificaţii din cadrul aşezărilor comunităţilor Aldeni II*, comunicare ţinută la Institutul de arheologie, Bucureşti, 1979.

[22] H. Todorova, *op. cit.*, p. 30—53.

[23] *Ibidem*, fig. 14, pentru arealul gumelniţean vezi E. Comşa, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 39—51; idem, Balcanica, 7, 1976, pl. 1/2, 3, 6, 7; I. T. Dragomir, Danubius, 2–3, 1969, p. 48.

[24] E. Comşa, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 49.

[25] A. Margos, SP, 1—2, 1978, p. 147.

[26] *Ibidem*, vezi şi nota 4. Atragem însă atenţia asupra faptului că în cadrul comunităţilor Stoicani-Aldeni, acest silex negru este larg utilizat, el fiind originar din nordul Moldovei; vezi în acest sens E. Comşa, SCIV, 14, 1963, 1, p. 12, nota 3.

[27] Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Bucureşti, 1970, p. 51.

[28] H. Todorova, *op. cit.*, fig. 40.

Aceeaşi analogie, mergînd pînă la identitate, o constatăm şi în cazul uneltelor de piatră şlefuită, os şi corn [29].

Gradul înalt, tehnologia avansată de prelucrare a metalelor, este de asemenea comună. Tipologic, în ceea ce priveşte metalurgia cuprului, singurele diferenţe par a fi existenţa în necropolele de la Devnia şi Varna a tipurilor de topoare cu gaură de înmănuşare „Devnia" [30] şi „Varna" [31] (are aliura unei halebarde) (fig. 1). În rest topoarele pană, acele simple sau cu dublă volută, inelele de tîmplă sînt întîlnite în ambele regiuni (fig. 1). Trebuie totuşi să remarcăm cantitatea mare de unelte sau arme de cupru din această regiune.

Obiectele de aur sînt cel mai bine reprezentate în cimitirul de la Varna. Piesele rotunde (fig. 1) ale căror variante au fost analizate de E. Comşa [32], în afară de cimitirul de la Varna apar la Vidra, Vărăşti, Hotniţa etc. De asemenea, transpuse în alt material (în os) apar la Gumelniţa [33]; în lut: mici rondele conice, „V"-ul întors şi coarne de consacraţie [34] (fig. 1). În afară de acestea, apar numai la Varna în cimitir reproduceri de bovidee, capre, berbeci, plăci de aur, diademe, inele, brăţări, cercei, imitaţie de vertebră, un sceptru cu bucăţi din tijă acoperite cu foiţe din aur, un falus şi un bumerang sau cîrlig [35].

Ceramica a fost elementul principal luat în consideraţie pentru diferenţierea celor două culturi. În primul rînd, ni se atrage atenţia asupra culorii rezultate din arderea ceramicii: neagră-lucioasă şi gri-cenuşie [36], spre deosebire de cea ciocolatie sau gălbuie aparţinînd culturii Gumelniţa. Sînt de reţinut însă următoarele fapte:

1. Ceramica din Dobrogea, sudul Basarabiei şi al Moldovei, ca şi tot arealul gumelniţean, păstrează ceramica neagră şi gri-cenuşie în tot cuprinsul evoluţiei, chiar dacă într-o proporţie mai mică decît în prima fază de evoluţie [37].

2. Ceramica aşezărilor învecinate lacului Varna, chiar şi cea de la Durankulak, are o mare cantitate de ceramică ciocolatie [38]. De asemenea, necropola de la Varna sau cele de la Reka Devnia şi Povelianovo sînt diferite de cele de la Ezerovo, încadrîndu-se în tonul general [39].

În ceea ce priveşte formele ceramice, caracteristic culturii Varna este considerat profilul în „S" al vaselor [40]. Această caracteristică, la care noi am adăuga şi marcarea umărului prin două linii paralele, ce formează un registru, este însă regăsită cu precădere în arealul mai sus

---

[29] *Ibidem*, fig. 39, 41, pentru aria gumelniţeană vezi idem, *Eneolit* ..., fig. 53, Gh. Ştefan, Dacia, 2, 1925, fig. 6/1—2, etc.

[30] H. Todorova, *Eneolit* ..., fig. 64 cea aşezată transversal şi cea din fig. 54c.

[31] *Ibidem*, 54b.

[32] E. Comşa, SCIVA, 23, 1972, 2, p. 186—188.

[33] Vl. Dumitrescu, SCIV, 17, 1966, p. 63.

[34] D. Berciu, *Contribuţii* ..., 1961, fig. 272/2, Gh. Ştefan, *op. cit.*, fig. 40/17—18.

[35] I. Ivanov, *Sakrovisata na Varnenskia halkoliten necropol*, Sofia, 1978; idem, SP, 1—2, p. 13—26.

[36] H. Todorova, SP, 1—2, p. 140—141.

[37] I. T. Dragomir, Danubius, 4, 1970, p. 32.

[38] H. Todorova, *Eneolit* ..., fig. 48a—b.

[39] A. Margos, *op. cit.*, *loc. cit.*

[40] H. Todorova, SP, 1—2, 1978, p. 140.

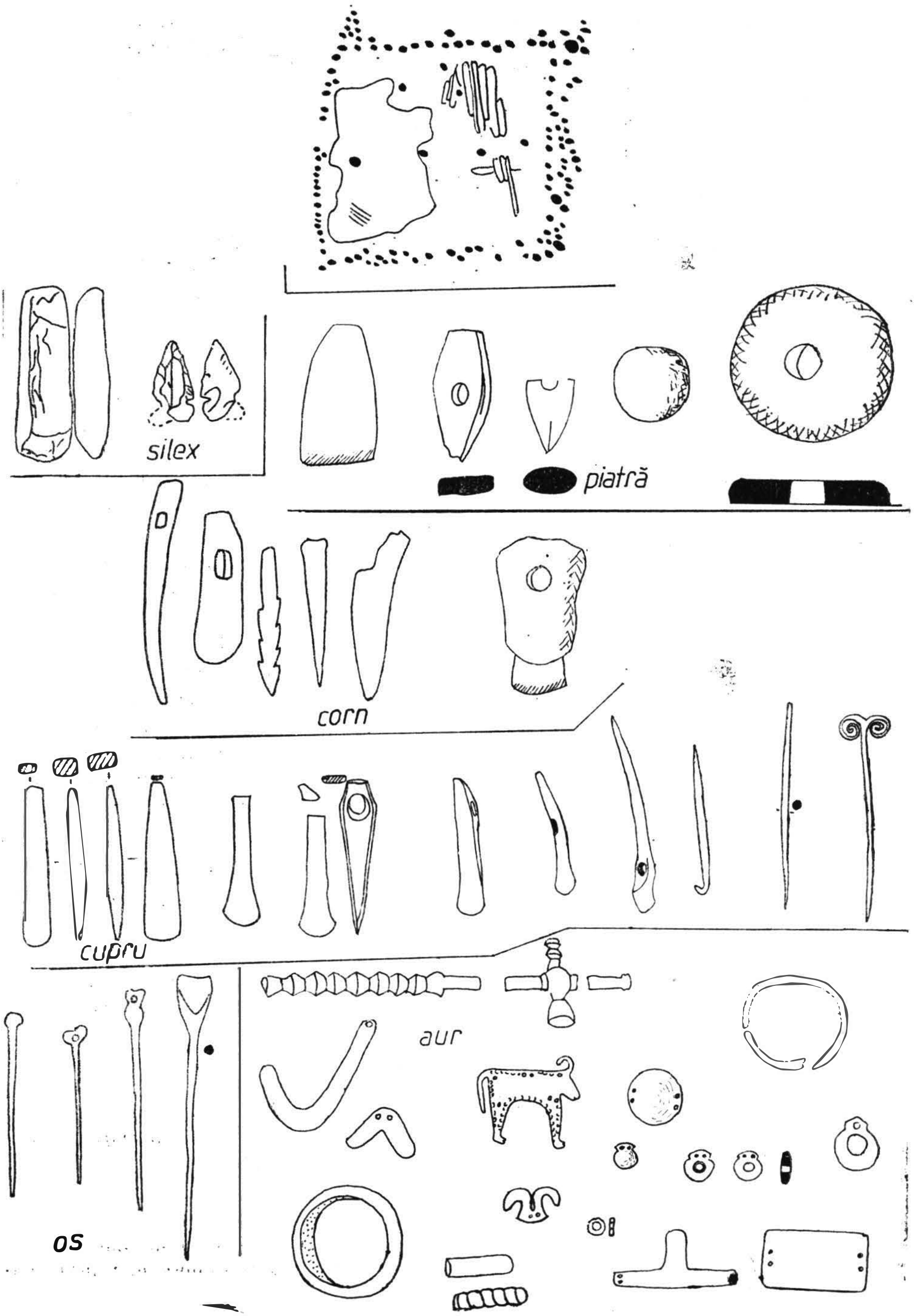

Fig. 1. Planul unei locuințe de la Goljamo Delcevo (niv. V) și diferite obiecte de silex, piatră, os, corn, cupru și aur, aparținînd „culturii" Varna.

amintit, ocupat de comunităţile Stoicani-Aldeni [41] (la Stoicani [42] niv. 2—4 şi Puricani [43]). Dealtfel, cum putem remarca din prezentarea tipologiei formelor ceramice, identitatea se menţine pentru cele două areale (fig. 2—4). Vasul etajat, considerat autohton, are o largă răspîndire în arealul gumelniţean, deşi se pare că în cadrul ritualului funerar de la Devnia este folosit în mod predilect [44].

Tehnica ornamentării este reprezentată pentru cultura Varna mai ales prin incizie, excizie şi încrustaţie cu culoare, lustruirea suprafeţelor, canelare. Pictura cu grafit este puţin folosită [45]. Aceeaşi tendinţă este dealtfel caracteristică şi arealului gumelniţean în cea de-a doua parte a evoluţiei sale, lucru reliefat mai demult de cercetătorii români [46]. Specific cimitirului de la Varna este folosirea aurului pentru pictură în locul grafitului [47].

Motivele ornamentale propriu-zise, a căror evoluţie este prezentată pentru aşezarea de la Goljamo Delcevo [48], au analogii perfecte în aria Gumelniţa. Motivele comune sînt: bulinele rotunde sau tăiate, triunghiuri, semilune cu colţi alungiţi, cele de tip „steag", spirala fugitivă, buclă, barbotina în vîrci organizate sau nu, benzi alveolate, benzi în relief, meandre, tabla de şah, benzi în relief şi gurguie. Foarte interesante, dar cu perfecte analogii mergînd pînă la identitate cu cele gumelniţene, sînt crucile gamate de la Varna, din mormîntul 4, pictate cu aur, sau Goljamo Delcevo din nivelul XV şi mormîntul 29 [49]. Referitor la motivul de la Goljamo Delcevo din nivelul XV, recunoaştem uşor, în semicercurile concentrice ce însoţesc crucea gamată, motivul bastonului, frecvent dispus în interiorul sau exteriorul vaselor, cum este cazul la Ruse [50], Brăiliţa [51], Pietrele [52] şi Cernavodă [53]. Vasul pictat cu aur se înscrie într-o serie foarte caracteristică pentru cultura Gumelniţa atît prin banda cu romburi suprapuse, bastonul cu tija dublată cît şi semilunele dispuse în cruce. Identice cu acest motiv, exceptînd tehnica picturii cu aur, sînt cele de la Sultana [54] Ovčarovo [55], Mečkur [56]. Comun ambelor areale este şi motivul „S" spiralat, atît în varianta clasică, însoţită de două buline de o parte şi alta a tijei [57] (fig. 5), cît şi în varianta degenerată caracte-

---

[41] E. Comşa, SCIV, 14, 1963, 1, de asemenea I. T. Dragomir, Danubius, 2—3, 1961, şi Danubius, 4, 1970.

[42] M. Petrescu — Dimboviţa, Materiale, 1, 1953, fig. 35/6, 11.

[43] I. T. Dragomir, Materiale, 14, 1980, fig. 12/1—2.

[44] H. Todorova Simeonova, IVAD, 7, 1971, pl. 11/2, 3, 8, 13, 15, 16, 22, 23, pl. 12/1, 2, 15, 23; pentru arealul gumelniţean vezi H. Todorova, *Eneolit* ..., fig. 29, D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, fig. 4 etc.

[45] H. Todorova, SP, 1—2, 1978, p. 141.

[46] D. Berciu, *Contribuţii* ..., 1961, p. 451.

[47] I. Ivanov, SP, 1—2, 1978, fig. 15.

[48] H. Todorova, RP, 5, 1975, p. 93—94.

[49] I. Ivanov, *Sakrovişata* ..., 1978, fig. 43; H. Todorova, *op. cit.*, pl. 95/14; 129/4.

[50] G. Georgev, N. Angelov, Izvestija, Sofia, 21, 1957, fig. 146/3.

[51] N. Harţuche şi I. T. Dragomir, Materiale, 3, 1957, fig. 6.

[52] D. Berciu, Materiale, 2, 1956, fig. 42.

[53] C. Schuchhardt, PZ, 15, 1924, fig. 6.

[54] Inedit, se află la muzeul din Olteniţa. Vasul ce poartă acest decor, împreună cu alte materiale, le-am putut studia prin amabilitatea lui Done Serbănescu, muzeograf principal, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[55] H. Todorova, *Ovčarovo*, 1976.

[56] Vl. Dumitrescu, BCMI, 24, 1931, fig. 6.

[57] H. Todorova, RP, 5, 1975, pl. 101/21.

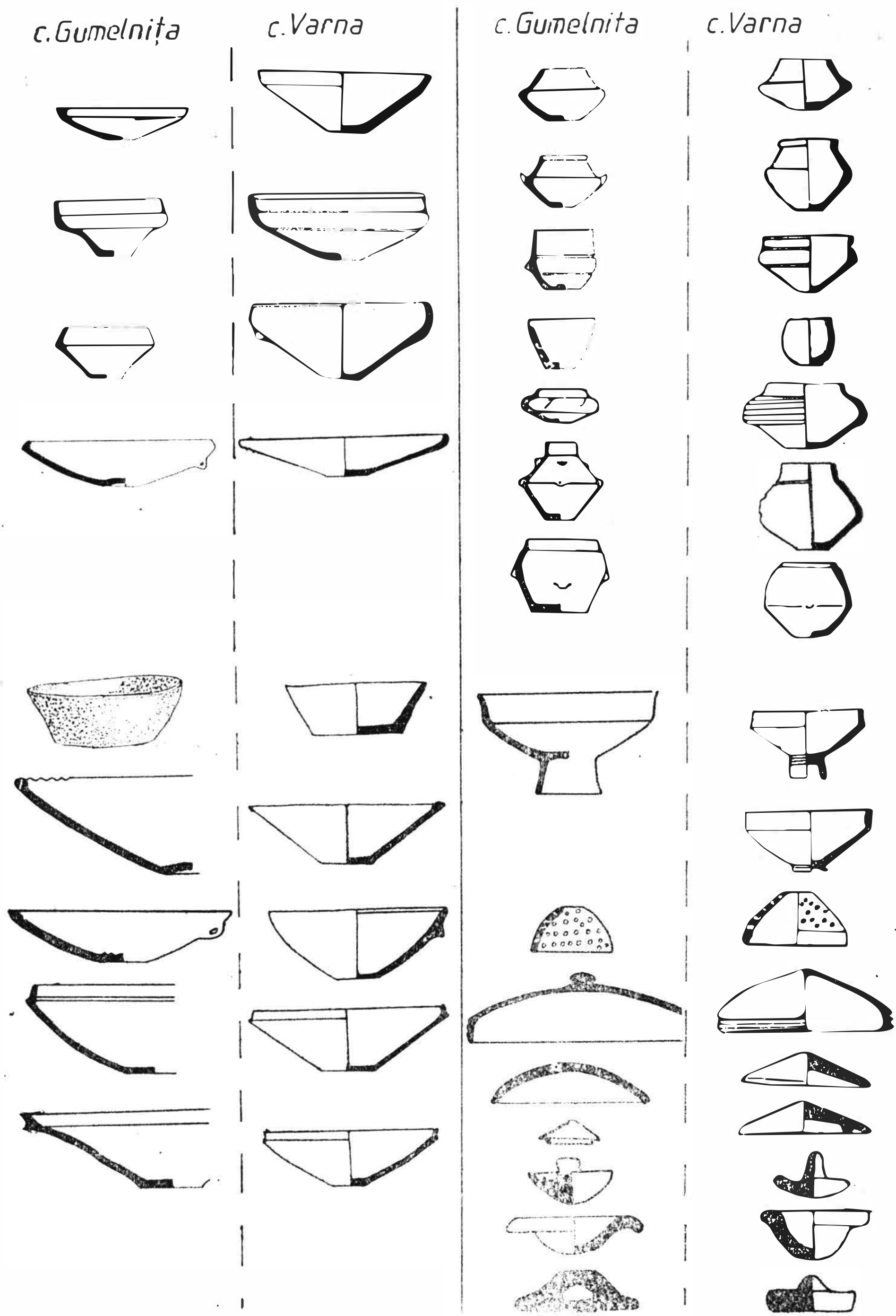

Fig. 2. Tipologia comparată a formelor ceramice din cultura Gumelnița și „cultura" Varna.

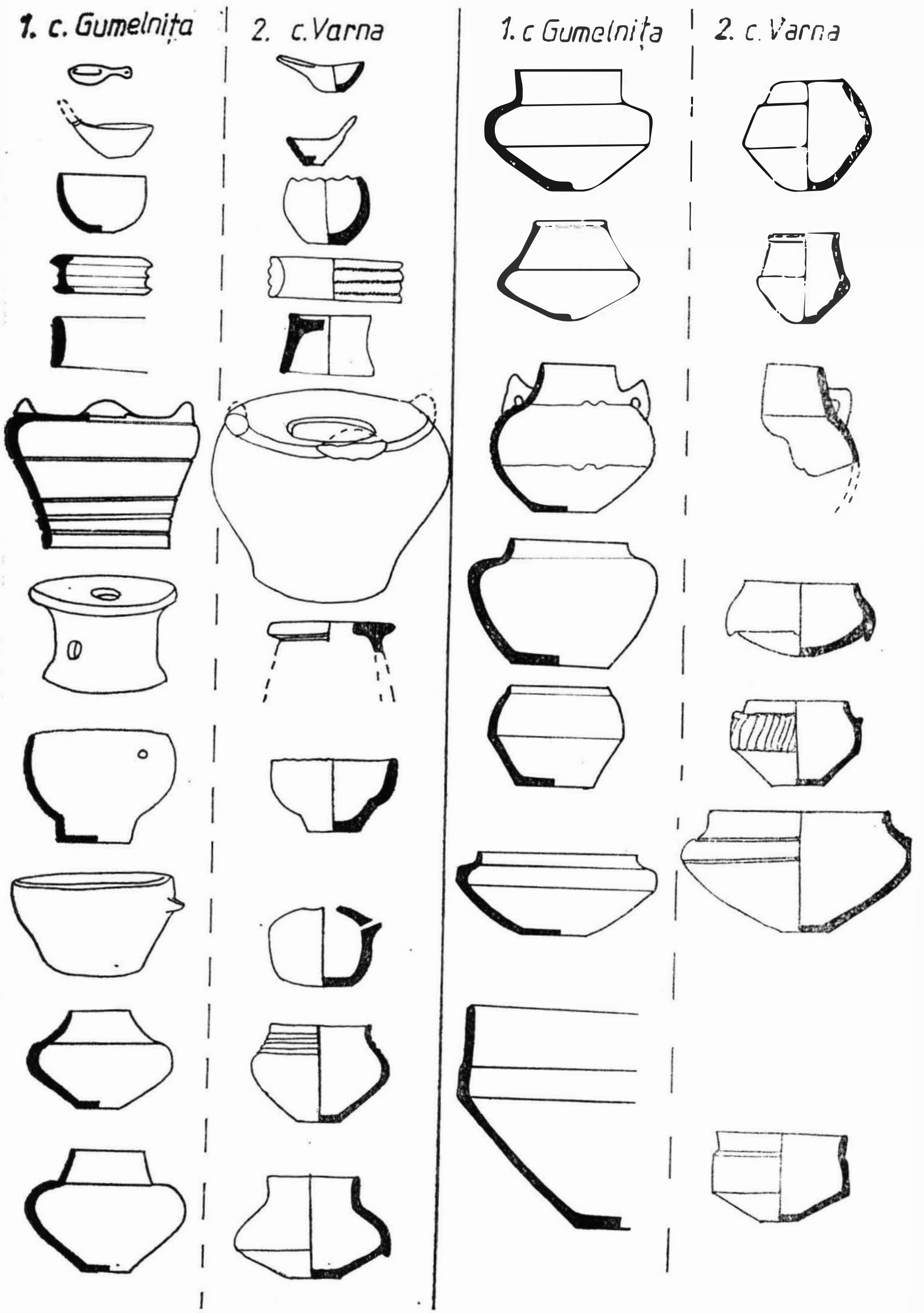

Fig. 3. Tipologia comparată a formelor ceramice din cultura Gumelniţa şi „cultura" Varna.

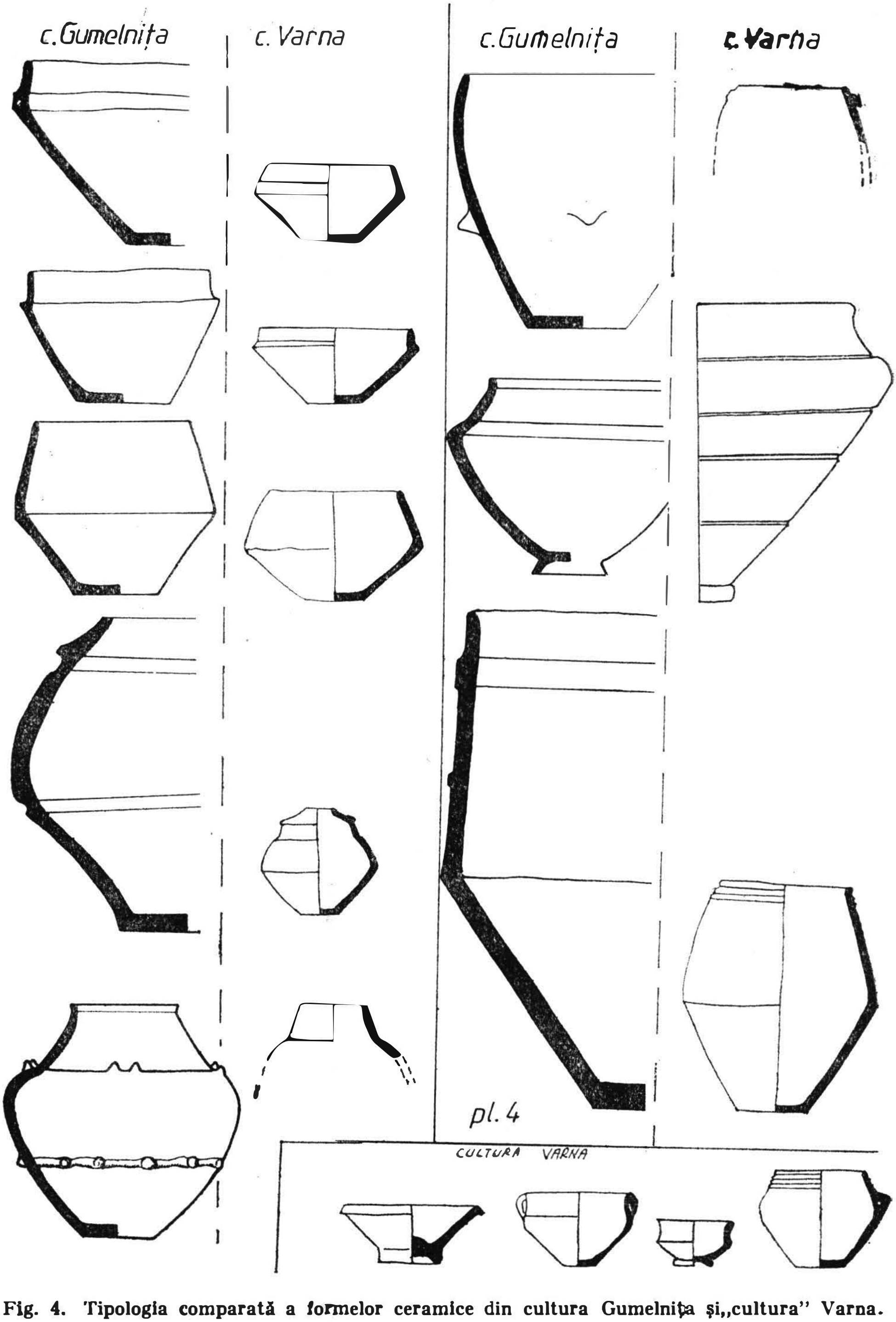

Fig. 4. Tipologia comparată a formelor ceramice din cultura Gumelniţa şi „cultura" Varna.

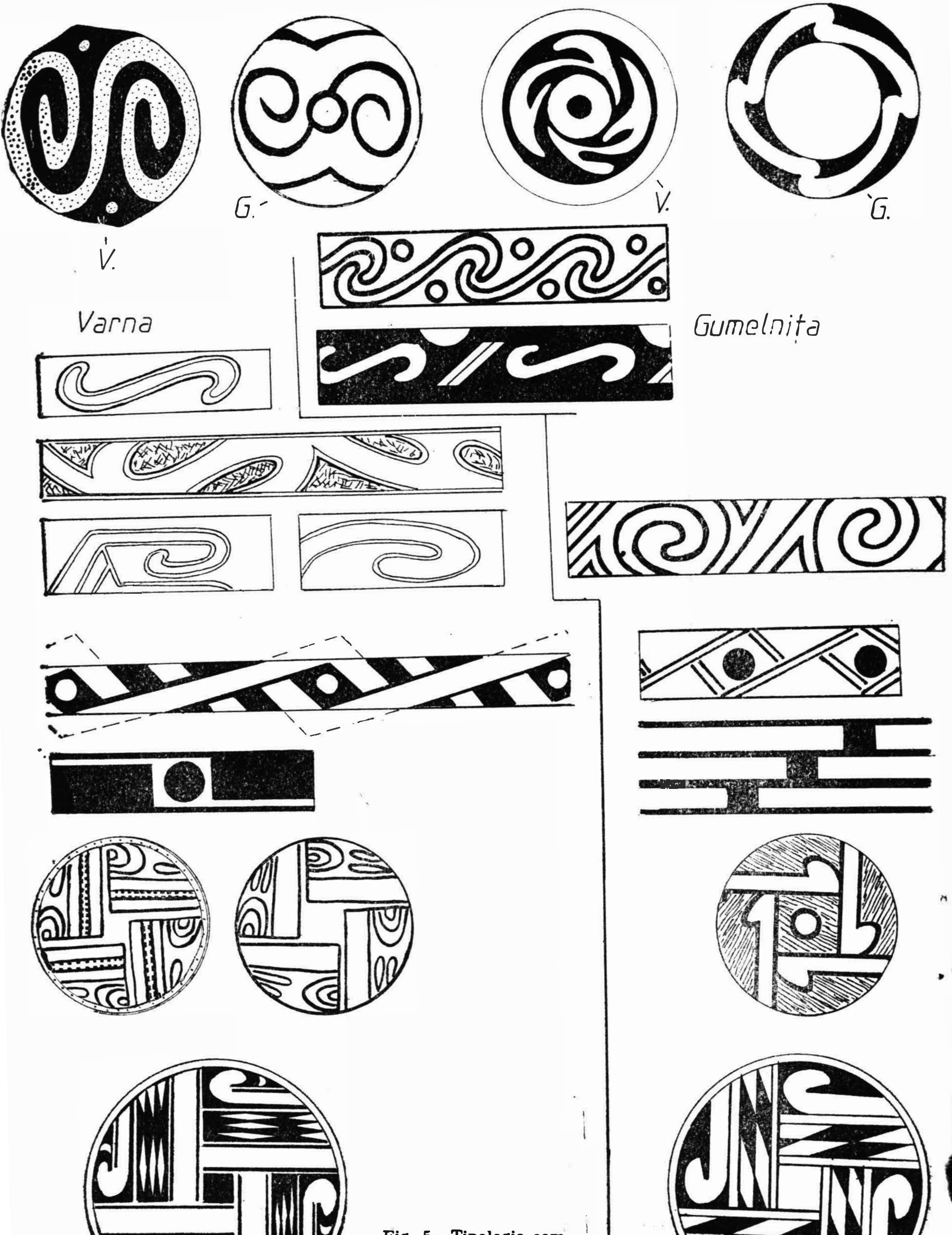

Fig. 5. Tipologia comparată a unor motive ornamentale din cultura Gumelnița și „cultura" Varna.

ristică așezării de la Ezerovo [58]. Dealtfel, fenomenul degenerării „S”-ului este una din principalele caracteristici ale motivisticii culturii Gumelnița [59]. Tot în acest context se înscrie și motivul elicei „oblice” care reprezintă de fapt o degenerare a variantei unghiulare a „S”-ului (fig. 5). Pe de altă parte, elicea cu laturi drepte este o decupare a uneia din cele trei benzi în scară, excizate, atît de frecvent întîlnită în faza I a culturii Gumelnița, pe marginile capacelor „țest” [60].

Plastica de lut, atît cea antropomorfă (figurine cu steatopigie pronunțată [61], vase antropomorfe [62]), cît și cea zoomorfă (figurine propriu-zise și vase cu protome de animale [63]), este identică celor două aspecte culturale. Deși din aria Varna lipsesc figurinele cu cap mobil, un exemplar fără cap se apropie mult de această variantă [64] (fig. 6). De asemenea, identică este și plastica de os : figurine plate și prismatice [65], ca și podoabele reprezentate de pandantive, coliere cu perle rotunde sau cilindrice și brățări alcătuite din lut ars şi scoică [66].

Riturile şi ritualurile funerare prezintă, în acelaşi timp, și analogii dar şi o oarecare diferenţiere a necropolelor atribuite culturii Varna (Varna, Reka Devnia şi Povelianovo) faţă de cele gumelniţene. Diferenţa constă în existenţa mormintelor cenotaf şi a celor întinse pe spate [67], a orientării diferite a scheletelor şi a tipului antropologic diferit. H. Todorova vede, pe această bază, reflectarea unei diferenţieri etnice şi sexuale [68]. Amestecurile de rituri din cimitire le consideră ca fiind datorate unor relaţii matrimoniale între comunităţile celor două culturi [69]. Dacă scheletele întinse pe spate, cele de bărbat sînt specifice culturii Varna, iar cele hocker, de femei, aparţin culturii Gumelniţa ajunse aici datorită schimburilor matrimoniale se impun următoarele observaţii :

1. În cimitirul de la Goljamo Delcevo nu avem decît schelete chircite [70].

2. În cazul în care o comunitate admite în sînul ei un individ străin, fie prin relaţii matrimoniale, fie altfel, individul trebuie să adopte regula grupului respectiv, inclusiv ritul şi ritualul funerar. În general, asimilarea, prin impunerea regulilor şi conduitei specifice grupului, reprezintă un element de funcţionalitate, ce asigură coeziunea organismului social sau etnic respectiv. Aceasta cu atît mai mult cu cît conform demonstraţiei

---

[58] H. Todorova, şi G. Tončeva, *op. cit.*, pl. 6/15, H. Todorova, *Eneolit* ..., fig. 47 a, registrul superior.

[59] M. Simon, *Consideraţii privind evoluţia motivului spiralic în formă de „S” în spaţiul carpato-balcanic*, în curs de tipărire.

[60] H. Todorova şi G. Tončeva, *op. cit.*, pl. 2/11, H. Todorova, *Eneolit* ..., fig. 47a, registrul inferior.

[61] H. Todorova, RP, 5, 1975, pl. 84/11 = 85/12.

[62] *Ibidem*, pl. 88/4 = 89/8.

[63] *Ibidem*, pl. 63/4, 12 ; 71/10.

[64] *Ibidem*, pl. 63/5.

[65] *Ibidem*, pl. 97/4, 7, 8 ; 73/14, 4 ; 52/3 ; vezi şi fig. 42 ; pentru plastica antropomorfă din spaţiul gumelniţean vezi M. Zgîbea, CAB, 1, 1963, p. 287—292, iar pentru cea zoomorfă S. Marinescu-Bîlcu, SCIV, 10, 1961, 2, p. 347—352.

[66] H. Todorova, *op. cit.*, fig. 43.

[67] Idem, SP, 1/2, 1978, p. 141.

[68] *Ibidem*, p. 141.

[69] *Ibidem*, p. 144.

[70] Idem, RP, 5, 1975, pl. 111—129.

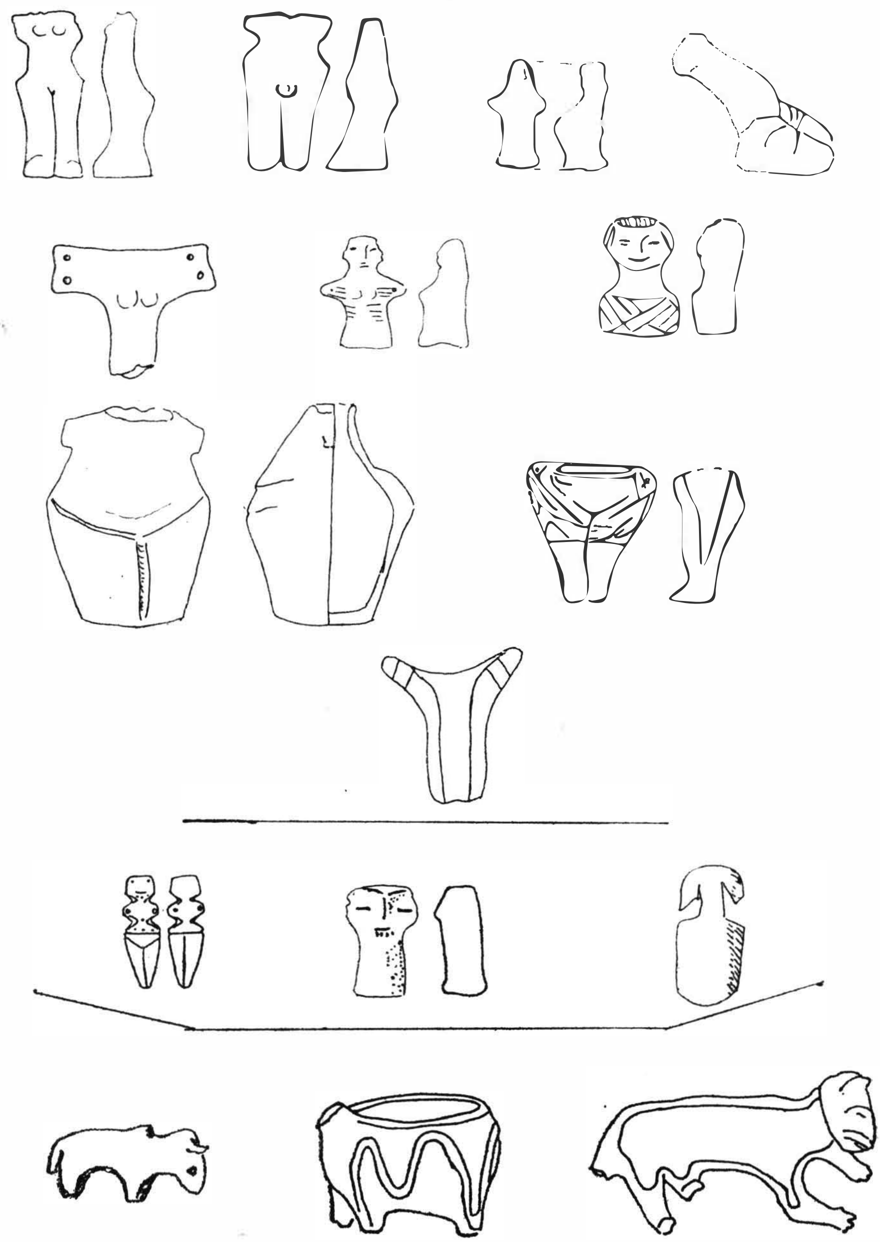

Fig. 6. Plastică antropomorfă şi zoomorfă de lut şi os de la Goljamo Delcevo, aparţinînd „culturii" Varna.

făcute de Claude Levi-Strauss, căsătoria sau sistemele de înrudire sînt un „limbaj" ce asigură un anumit tip de comunicare între indivizi și grupuri. În acest sens femeile grupului care cedează și care primesc aceste mesaje încarnîndu-le sînt considerate ca valori de tip esențial [71].

Din aceste observații [72], credem că ipoteza „schimbului matrimonial" reflectat în necropolele respective nu se poate susține. Mai degrabă, așa cum pare să indice mormîntul 43 de la Varna [73], este vorba de o diferențiere socială. Pe de altă parte, A. Margos, analizînd mai ales ritualul funerar al necropolelor, dovedește că ele nu se leagă de așezările lacustre [74].

În altă ordine de idei, evoluția generală a zonei respective ca și a arealului propus să ilustreze expansiunea spre nord a culturii Varna se opune constatărilor H. Todorova. Este vorba, în primul rînd, de zona din imediata vecinătate a lacului Varna, ocupat de așezări ce fără nici un

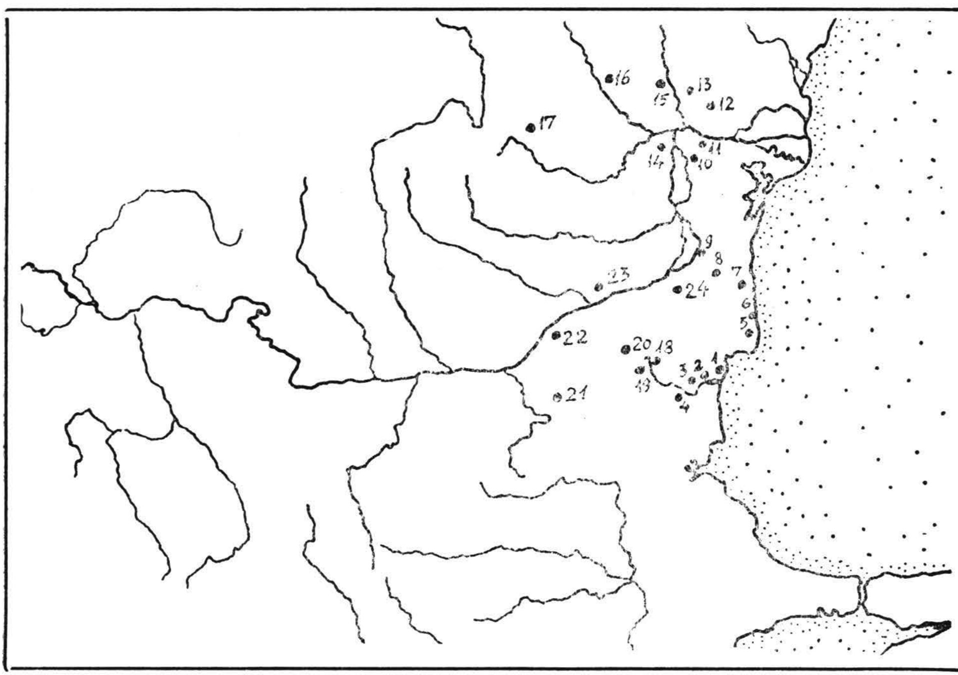

Fig. 7. Harta principalelor așezări ale celor două „culturi" amintite în text: 1 Varna, 2 Ezerovo, 3 Devnia, 4 Goljamo Delcevo, 5 Sabla I, II, 6 Durankulak, 7 Costinești, 8 Medgidia, 9 Cernavodă, 10 Carcaliu, 11 Luncavița, 12 Bolgrad, 13 Vulcănești, 14 Brăilița, 15 Stoicani, 16 Drăgănești, 17 Aldeni, 18 Vinița, 19 Ovčarovo, 20 Kodjadermen, 21 Hotnița, 22 Ruse, 23 Gumelnița, 24 Sokol (Atmageaua Tătărească).

---

[71] Cl. Levi-Strauss, *Antropologia structurală*, București, 1978, p. 75—76.

[72] Facem mențiunea că poziția întinsă a scheletelor din cimitirele de la Varna și Devnia se datorează substratului culturii Hamangia. În acest sens pledează descoperirile de la Cernavodă „Columbia D" (vezi D. Berciu și S. Morintz, Materiale, 3, 1957, p. 87).

[73] I. Ivanov, SP, 1—2, 1978, p. 17, fig. 9.

[74] A. Margos, *op. cit.*

dubiu sînt de atribuit culturii Gumelniţa: Ovčarovo [75], Viniţa (aşezare şi cimitir) [76], Smiadovo [77], mai spre nord Sokol (= Atmageaua Tătărească) [78] şi chiar pe litoral (Costineşti) [79]. Referitor la aceste aşezări se impun două observaţii:

1. Aşezările enumerate evoluează în forme gumelniţene clasice pînă în etapa A2 (IIb după H. Todorova [80]);

2. Aşezarea de la Costineşti, aflată chiar pe litoral, şi nu departe de Varna, este identică, după autoarea descoperirilor, cu manifestările gumelniţene (de ex. Hîrşova [81]), dar are o notă de originalitate reliefată în arderea şi prelucrarea ceramicii, datorată „*influenţei culturii Hamangia*" [82].

Pe de altă parte, în arealul cuprinzînd aşa-zisa expansiune spre nord a „culturii" Varna, evoluează comunităţile aspectului Stoicani-Aldeni. Aceste comunităţi au o evoluţie locală, originea lor fiind o interferenţă culturală la baza căreia stau comunităţile fazei de tranziţie de la Boian la cultura Gumelniţa şi Protocucutenianul dezvoltat, la sfîrşitul fazei Larga Jijia şi începutul fazei Izvoare [83]. În continuare, acest aspect are o evoluţie locală cu două faze, denumite Drăgăneşti-Tecuci şi Stoicani [84]. Dezvoltarea lor este paralelă pentru faza I cu comunităţile etapei a II-a ale fazei de tranziţie de la cultura Boian la Gumelniţa [85], iar pentru faza a II-a cu comunităţile Gumelniţa clasice (A2-B1) [86]. Această evoluţie locală ce îşi are începutul înaintea formării presupusei culturi Varna, urmată de o pătrundere la sfîrşitul fazei I sau începutul celei de-a II-a în Dobrogea, fapt ilustrat de aşezări ca Luncaviţa [87] şi Carcaliu [88], aceasta din urmă datată cu importuri Cucuteni A3, contrazice expansiunea spre nord a „culturii" Varna.

În concluzie, după cum rezultă din cele expuse, noţiunea de „cultură Varna" se reduce doar la aşezarea de la Ezerovo, mai mult chiar la ceramica de tip Ezerovo [89] care, aşa cum am văzut, punînd-o în paralel cu cea gumelniţeană, este în mare identică, avînd şi unele aspecte specifice datorate fondului anterior reprezentat de culturile Sava şi Hamangia. Credem că este mai justificată folosirea în continuare a noţiunii de „variantă pontică" a culturii Gumelniţa sau a celei de „variantă dobrogeană" [90].

---

75 H. Todorova, *Ovčarovo*, 1976.
76 A. Radunceva, RP, 6, 1976.
77 N. Popov, SP, 1–2, 1978, p. 149–156.
78 Vl. Dumitrescu, AA, 24, 1937.
79 D. Galbenu, Pontica, 4, 1971.
80 H. Vajsova, SzAUSAV, 17, 1969, p. 481–495.
81 D. Galbenu, *op. cit.*, p. 244.
82 *Ibidem.*
83 E. Comşa, SCIV, 14, 1963, 1, p. 23.
84 *Ibidem*, p. 10.
85 *Ibidem*, p. 23.
86 *Ibidem*, p. 24.
87 Idem, Materiale, 7, 1962, p. 222; idem, Peuce, 2, 1971.
88 E. Lăzurcă, Comunicare la colocviul X organizat de Institutul de arheologie, Bucureşti, 3–5, XII, 1981.
89 H. Todorova, RP, 5, 1975, p. 114.
90 D. Berciu, *Contribuţii* ..., p. 83.

A PROPOS DE LA RELATION ENTRE LA "CULTURE" VARNA ET LA CULTURE GUMELNIŢA

RÉSUMÉ

L'auteur analyse en quelle mesure peut-on parler d'une „culture Varna" distincte par rapport à la culture Gumelniţa — Kodzadermen — Karanovo VI. A ces fins il compare les types d'habitations, les habitats et leur dispositions, les outils, les armes, la céramique, les parures, les rites et rituels funéraires.

Les constatations qui découlent de cette analyse montrent :

1 Une forte unité, allant jusqu'à l'identité, entre les deux notions : Varna et Gumelniţa.

2 Les éléments spécifiques au litoral de la Mer Noire (cuisson de le céramique, l'inhumation dans la position étendue) présents dans la „culture Varna" sont dus plus particulièrement à l'apport du fonds de la culture Hamangia.

En conclusion, la notion de „culture Varna" s'avène être inutile, les anciennes appelations de „variante pontique" ou „variante de Dobroudgea" de la culture Gumelniţa étant plus adéquates.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. 1 Plan d'un habitat du Goljamo Delcevo (niv. V) et diferentes objectes en silex, pierre, os, corn, cuivre et or, qui appartien à la „culture" Varna.

Pl. 2, 3, 4 Typologie comparè des formes céramiques qui appartient à la culture Gumelniţa et à la „culture" Varna.

Pl. 5 Typologie comparè des certaines motifs dècoratifs de la culture Gumelniţa et de la „culture" Varna.

Pl. 6 Plastique antropomorphe et zoomorphe en terre quite et os de la „culture" Varna.

Pl. 7. Carte avec les principeaux cites mentionées dans le texte : 1. Varna, 2. Ezerovo, 3. Devnia, 4. Goljamo Delcevo, 5. Sabla I, II, 6. Durankulak, 7. Costineşti, 8. Medgidia, 9. Cernavodă, 10. Carcaliu, 11. Luncaviţa, 12. Bolgrad, 13. Vulcăneşti, 14. Brăiliţa, 15. Stoicani, 16. Drăgăneşti, 17. Aldeni, 18. Viniţa, 19. Ovcarovo, 20. Kodjadermen, 21. Hotniţa, 22. Ruse, 23. Gumelniţa, 24. Sokol (Atmageaua Tătărească).

ANSAMBLUL ROMAN COMEMORATIV DE LA ADAMCLISI (*TROPAEUM TRAIANI*)

DE

MIHAI SÂMPETRU

Interpretările contradictorii emise în legătură cu monumentul triumfal de la Adamclisi sub raport genetic şi cronologic, cu implicaţii asupra diferitelor aspecte ce se degajă din această operă (demiurgic, arhitectural, stilistic, etnografic, artistic) obligă la o abordare concret istorică a împrejurărilor în care a fost elaborat proiectul, coroborată cu datele obiective culese din teren, de pe locul unde a fost înălţat monumentul.

Perioada ce trebuie să ne reţină atenţia este cea dintre primăvara anului 101 e.n. [1] (25 martie) şi iarna anului 109 e.n. [2] (10 decembrie), cel dintîi marcînd cu aproximaţie începutul primului război dacic, celălalt indicînd înălţarea monumentului triumfal de la Adamclisi. Lărgirea cadrului cronologic se impune, deoarece în cîmpul nostru vizual intră toate monumentele romane de pe dealul Adamclisi, altarul, tumulul („mausoleul") şi monumentul triumfal, apreciate diferit de mulţi cercetători din punct de vedere cronologic, constructiv [3] etc. Pregătirile de

---

[1] CIL, VI, 2 074; vezi şi Gr. Tocilescu, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani*, Viena, 1895, p. 133—134.

[2] Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II, 3, Leipzig, 1888, p. 799 şi urm; vezi şi Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 128.

[3] Pentru controversele privind datarea celor 3 monumente de la Adamclisi (monumentul triumfal — altarul funerar militar şi „mausoleul"), vezi Gr. Tocilescu — Otto Benndorf — George Niemann, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani)*, Viena, 1895, p. 23—24; A. Furtwängler *Intermezzi*, Leipzig—Berlin 1896, p. 58 *(Das Monument von Adamklissi);* idem *„Adamklissi"*, Sitzungsberichte-Munchen, 1897, I, p. 259 şi 282; idem, *Zum Tropaion von Adamklissi*, Sitzungsberichte — München, III, 1904, p. 383—413; idem, *Das Tropaion von Adamklissi und provinzialrömische Kunst*, Abhandlungen, III, 22, 1903, p. 453—516; Conrad Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin, 1904, p. 11 şi p. 41—42; W. Jänecke, *Die ursprüngliche Gestalt des Tropaions von Adamklissi*, Sitzungsberichte-Heidelberg, 20, 1919, p. 17; N. Iorga, *Explicaţia monumentului de la Adamclisi*, Bucureşti (1936), extras din ARMSI, s. III, t. XVII, mem. 9, p. 6—8 la care adăugăm: Silvio Ferri, *Nuovi documenti relativi al Trofeo di Traiano nella Mesia Inferiore*, extras din ASNSP, s. II, 1933, p. 1—7; idem, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 338 şi p. 372—378; idem, *Opuscula*, Firenze, 1962, p. 232; Radu Vulpe, AD, 18, 1937, p. 173—183; idem, *Histoire*, p. 143—155; J. Colin, Latomus, 15, 1956, p. 57—82; Gilbert Charles Picard, *Les Trophées Romains*, Paris, 1957, p. 391—406; Em. Condurachi şi D. M. Pippidi, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 531—538; Emilia Doruţiu, Dacia, N. S., 5, 1961, p. 345—363; idem StCl, 7, 1965, p. 209—214; Radu Vulpe, StCl, 5, 1963, p. 233, 234, 238 şi p. 234, n. 1 şi p. 238, n. 2; idem, StCl, 6, 1964, p. 209—211, 223 şi 227; Florea Bobu Florescu, *Das Siegesdenkmal*, p. 21—44; Ian S. Richmond, SCIV, 19, 1968, 1, p. 3—29. Vezi şi Gabriella Bordenache, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 554—555; I. I. Russu, StCl, 5. 1963, p. 430—437; K. Horedt, ActaMN, 3, 1966, p. 423—428; Mihai Sâmpetru, Dacia, N. S., 13, 1969, n. 9 p. 475—476. şi p. 497.

S C I V A, tomul 34, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1983, p. 320—325

război ale romanilor pe linia Dunării sub conducerea directă a împăratului Traian au necesitat mobilizarea şi concentrarea unor imense forţe materiale şi umane din imperiu a căror desfăşurare a constituit un uriaş preludiu la cucerirea Daciei.

Din *Panegiricul* lui Plinius cel Tînăr răzbate atmosfera febrilă a pregătirilor armatei conduse de împăratul Traian [4]. Marile lucrări de construcţii militare [5] ca reconstruirea drumului strategic roman de pe malul Dunării, abaterea apelor fluviului în albia veche în zona Porţilor de Fier şi ridicarea podului de piatră peste Dunăre, au angrenat un număr impresionant de arhitecţi, ingineri şi tehnicieni concentraţi la Dunăre din porunca împăratului, avînd în fruntea lor pe cei mai de seamă învăţaţi ai vremii din împărăţia romană, cu preocupări din cele mai felurite, răspunzînd însă tuturor necesităţilor practice ale pregătirii şi ducerii războiului.

Că într-adevăr romanii au concentrat la Dunăre între 98—105 e.n., tot ce avea mai bun Imperiul roman sub raportul specialiştilor în lucrări de geniu, ne putem încredinţa o dată mai mult din fragmentele lucrării gromaticului Balbus, ajunse pînă la noi. El a fost nevoit să-şi întrerupă munca la cartea la care lucra, supunîndu-se poruncii împăratului, spre a participa în campania de cucerire a Daciei [6] la efectuarea măsurătorilor pentru ridicarea planurilor castrelor, podurilor şi la calcularea albiei cursurilor de apă şi a înălţimii munţilor, cele din urmă constituind tot atîtea obstacole ce trebuia să fie depăşite în cursul luptelor din Dacia.

Din lucrarea *Poliorcetica* a lui Apollodor din Damasc, rezultă că şi acesta a luat parte în persoană la pregătirile de război şi campaniile lui Traian de la Dunărea de Jos împreună cu viitorul împărat Hadrian [7]. Cunoscînd perioadele de timp în care s-au executat marile lucrări sus amintite dintre 99—105 e.n., se poate aprecia că Apollodor se afla la Dunăre şi în timpul campaniei din Moesia din 101 e.n.

Deşi nu dispunem de o dovadă peremtorie care ar putea să ne îndreptăţească să legăm de numele său şi proiectul monumentelor romane de pe dealul de lîngă *Tropaeum Traiani*, socotim că se poate atribui marelui arhitect şi inginer militar aproape cu certitudine paternitatea proiectului. Este drept că încercări în acest sens s-au mai făcut, însă părerile sînt

---

[4] Plinius cel Tînăr, *Panegyricus*, 121, 16, 5, ed. Hanslik, Leipzig, 1958.

[5] Pentru drum, vezi CIL, III, 8 263 = 1 699 = ILS, 5 863; E. Swoboda, *Forschungen am Obermoesischen Limes*, Viena, 1939, p. 78 şi urm, şi Jaroslav Sasel, în *Limes u Jugoslaviji*, I, Belgrad, 1961, p. 162 şi urm. cu pl. XXXVI, 6, (*Tabula Traiana* = anul 100 e.n.). Pentru devierea apelor fluviului şi înlăturarea stîncilor din albie la Cataracte, vezi P. Petrović, *Saopsteniia (Communications)*, VIII, Belgrad, 1969, p. 51—53 (inscripţie din anul 101 e.n.). Pentru podul de piatră, vezi Procopius, *De aedificiis*, IV, 6, 13, ed. Haury, Lipsiae, 1964; vezi D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 64, 66, 79 şi 84 (103—105 e.n.).

[6] Balbus, *Ad Celsum Expositio et Ratio omnium Formarum*, în *Gromatici Veteres*, ed. Carol Lachmann, I, Berlin, 1848, p. 92, reeditat de von Hultsch, *Metrologicorum Script, reliqv*, Leipzig, 1866, p. 57—59 şi 123. Theodor Mommsen, *Gesammelte Schriften*, V, Berlin, 1908, p. 148 şi n. 1, p. 148, consideră că Celsus (cel mai de seamă gromatic din vremea lui Traian) a condus lucrările inginereşti în campania din Dacia, unde ar fi fost împreună cu Balbus, însă oscilează în ce priveşte data participării lor, între campania lui Domitian din 85 e.n. împotriva dacilor, cvazilor şi marcomanilor, şi cea a lui Traian ce s-a încheiat în 106 cu transformarea Daciei în provincie romană ((*ibidem*, p. 147—148); vezi şi FDHR, I, Bucureşti, 1964, p. 474—475.

[7] C. Wescher, *Poliorcétique des Grecs*, Paris, 1867, p. 138; E. Lacoste, Revue des etudes grecques, 3, 1890, p. 235; Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 165 şi n. 3, p. 165.

și astăzi împărțite în această privință și tocmai de aceea socotim că este necesar să zăbovim puțin asupra acestui aspect. Credem că nu greșim dacă admitem că prezența lui Apollodor în zona Cataractelor Dunării, pe malul sudic (iar după începerea ostilităților și pe celălalt) se impunea cel puțin în acele perioade în care împăratul Traian s-a aflat aici, deci începînd din anul 98. Plinius cel Tînăr relatează despre șederea împăratului în vreme de iarnă la Dunăre înainte de izbucnirea primului război dacic, probabil în 98—99. Prezența lui Apollodor în zona Porților de Fier nu era cerută numai de construirea podului de piatră de la Drobeta, ci și de celelalte mari lucrări efectuate înainte de anul 103, și a căror dată ne este asigurată epigrafic: refacerea drumului roman săpat în stîncă la Cazane, în anul 100, și abaterea apelor fluviului pentru curățirea albiei de stînci, din anul 101. Aceste operații sînt conexe și fără cea din urmă, mai ales, nu era posibilă studierea albiei pentru baterea pilonilor podului. Este greu de crezut că aceste proiecte au fost executate fără participarea sa directă, dacă nu cumva ar trebui să admitem că Apollodor a fost dirigintele tuturor acestor mari lucrări.

Despre podul de la Drobeta se știe sigur din mărturii ale autorilor antici (Procopius din Cesareea) că a fost opera lui Apollodor.

În anul 102, în urma scăderii spectaculoase a apelor Dunării la Drobeta, ca urmare a devierii lor, Apollodor putea studia albia fluviului în vederea amplasării picioarelor podului. Fiind prezent în zonă, în răstimpuri ar fi putut însoți pe împărat și în campania din Moesia din 101.

Dovezi privind această campanie avem în numele orașelor *Nicopolis ad Istrum* [8] și *Tropaeum Traiani* [9], denumite astfel după victoriile obținute în aceste locuri de împăratul Traian împotriva dacilor și aliaților lor și mențiunea lui Plinius cel Tînăr, cu privire la capturarea în Moesia a unui sclav al lui Laberius Maximus, guvernatorul provinciei *Moesia Inferior*, de către Susagus, o căpetenie barbară [10].

Din descrierea triumfului asupra dacilor din războiul desfășurat în 101—102, prefigurată de Plinius cel Tînăr în septembrie anul 100, rezultă că se obișnuia ca scenele de luptă să fie schițate, în timpul bătăliilor și desenate pe panouri după încetarea lor, altminteri nu putem înțelege pasajul în care se arată că erau purtate în triumf odată cu prada luată de la învinși, în fața acestora, ce le urmau în chip de prizonieri.

Expresia *onusta fercula* trimite la tărgile încărcate cu prăzi ce se purtau în triumf, însă cuvintele *sua quemque facta vinctis manibus sequentem*, indică și purtarea unor imagini din lupte [11]. S-ar putea obiecta că și un alt artist putea imortaliza tot așa de bine în „caietele" sale epi-

---

[8] Ammianus Marcellinus, XXXI, 5, 16, ed. Seyfarth, Berlin, 1971; Iordanes, *Getica* XVIII, 101, ed. Mommsen, Berlin, 1882. Grupul de monumente de pe dealul monumentului de la Adamclisi se plasează între anii 102—109 e.n.

[9] Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 27 și n. 5, inscripție din anul 115—116 e.n. descoperită în 1891 în săpăturile din cetatea *Tropaeum*, dedicată de locuitorii *Traianenses Tropaeenses* împăratului.

[10] Plinius cel Tînăr, *Ad Traianum Epistolae*, 74, 1, 20, ed. Hanslik, Leipzig, 1958; Cf. J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, București, 1937, p. 29; vezi D. Tudor, Studii și articole de istorie, 1956, p. 19, 30, idem, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957 p. 61—66; R. Vulpe, StCl, 5, 1963, n. 2 p. 232 și n. 2 p. 233.

[11] Vezi la Plinius cel Tînăr, *Panegyricus*, 17, 2, 25, ed. Hanslik, Leipzig 1958. Triumful, prefigurat de Plinius cel Tînăr, avea să fie sărbătorit în decembrie 102 e.n.

soadele luptelor, și că arhitectul monumentului triumfal le-ar fi putut olosi doar la elaborarea registrului narativ al metopelor. În orice caz, nainte de toamna anului 102 e.n., în același an, artistul și arhitectul necunoscut, noi credem că era una și aceeași persoană, Apollodor, a întocmit atît „caietele" cu schițe privind faptele de arme din campania din Moesia, cît și planurile celor trei monumente ale căror ruine aveau să fie dezvelite prin săpături la sfîrșitul secolului trecut pe dealul cel mai înalt de la Adamclisi.

Planurile altarului și tumulului au fost executate în detaliu chiar atunci și monumentele respective înălțate în anul victoriei așa de greu obținute, însă monumentul triumfal a fost ridicat mai tîrziu, după cum se știe, în anul 109 e.n., dar locul de amplasare al acestuia fusese fixat și proiectul schițat de la început, odată cu celelalte două construcții menționate, în 102.

Este posibil ca în triumful sărbătorit în iarna anului 102 la Roma să fi fost purtate aceleași imagini cu scene de luptă ce au fost imortalizate mai apoi pe metopele monumentului triumfal aflat în proiect la acea dată. Șirurile de prizonieri aduși în număr mare în acest triumf, aparținînd mai multor neamuri învinse, în primul rînd daci și germani, trebuie să fi lăsat o adîncă impresie artistului, și să-l fi determinat să-i înfățișeze pe merloanele monumentului, adăugînd doar arborii, pentru umplerea cîmpului iconografic. Pentru trofeul propriu-zis exemple erau destule în arta tropaionului de pînă atunci, reprezentarea statuară a ofițerului roman în picioare înconjurat de prizonieri îngenunchiați cu armele aruncate grămadă la picioare era deja stereotipă, originalitatea fiind dată aci de detalii, costume și arme.

Cele spuse pînă acum ar fi lipsite de valoare dacă nu am dispune de dovada că cele trei monumente formează un grup comemorativ. Epigrafic, numai datarea monumentului triumfal este bine asigurată de inscripția dedicatorie. Din inscripția altarului militar, așa cum s-a păstrat, foarte fragmentară și cu multe lacune, esențiale, privind împăratul, data și numele comandantului din capul listei, nu se poate stabili vremea înălțării lui, fapt ce a făcut pe unii cercetători să-l atribuie altei epoci (lui Domitian de pildă) împreună cu construcția tumulară de la care nu avem nici o indicație epigrafică.

Acum dispunem de o dovadă certă că cele trei monumente formau un ansamblu comemorativ unitar în afară de argumentele de ordin logic enunțate pînă acum, prin faptul că între ele există o relație geometrică incontestabilă, centrele monumentelor amintite (altarul, tumulul și monumentul triumfal) formînd un triunghi isoscel, vîrful acestuia fiind centrul altarului militar (fig. 1 și fig. 2).

Distanța dintre centrele tumulului si monumentului triumfal ce reprezintă baza triunghiului este de 127,50m (432 picioare romane), iar laturile măsoară cîte 255 m (864 picioare romane) [12].

---

[12] Relația geometrică directă dintre cele trei monumente antice am observat-o în septembrie—octombrie 1968, la săpăturile de la altarul roman. Tot atunci s-a făcut verificarea interpretării prin măsurătorile (15 octombrie) făcute cu nivelul cu lunetă și mira după indicațiile noastre de către Eusebiu Mironescu între centrele celor 3 monumente, care au confirmat existența acestei relații. Apoi, distanțele măsurate au fost confruntate cu *Planul general al zonei arheologice Adamclisi* (cetatea și monumentele) ridicat de IPROMIN, București, la scara 1 : 5000 și de

O astfel de amplasare a monumentelor era obișnuită în lumea antică. Nu putem ști cu certitudine dacă proiectul monumentului triumfal era definitivat sau exista doar o schiță de proiect în anul 102, modificată apoi, acesta căpătîndu-și forma ce o cunoaștem mai tîrziu. Însă, acum știm sigur că locul său fusese fixat de la început în proiectul general privind toate trei monumentele, dovadă relația geometrică centrică amintită. Desigur că tot atunci a fost studiat și terenul de fundație, ceea ce implică prezența lui Apollodor la fața locului.

Evident că, spre deosebire de celelalte două, monumentul triumfal necesita o elaborare mai îndelungată, sub raport arhitectural, strîns legată la rîndul ei de realizarea compoziției, narativ și iconografic. De aceea considerăm ca probabilă definitivarea planului, cît și a ordonanței registrelor și pieselor, respectiv a imaginilor ce urmau să fie dăltuite în piatră între anii 102—107 e.n., mai degrabă între 103—105 în timpul desfășurării lucrărilor marelui pod de peste Dunăre.

Am amintit că într-unul din izvoarele ajunse pînă la noi aflăm mențiunea unui altar, ridicat în primul război dacic din porunca împăratului Traian, pentru cei căzuți în luptă [13]. Tumulul (mausoleul) nu este amintit și nici monumentul triumfal. Menționarea tumulului putea să lipsească la Dio Cassius, fiind dublat de altar, însă faptul că monumentul triumfal nu este consemnat constituie și el un element în plus pentru separarea lor în timp, sub raportul execuției. Această „lacună" de informare o putem pune în orice caz mai puțin pe seama călugărului Xiphilinos care a operat tăieturi, întocmind rezumatele din lucrarea lui Dio Cassius.

Altarul, tumulul și monumentul triumfal au fost deci plănuite de același mare arhitect, ca un ansamblu comemorativ unitar.

Deosebirea dintre ele începe de la piatra de construcție și se accentuează în ceea ce privește execuția și este firesc să fie așa.

În privința altarului, starea jalnică în care ni s-a păstrat, doar baza cu trepte și aceasta distrusă în bună parte, ne pune în situația de a nu ne da seama decît cu greu și parțial de linia arhitectonică și elementele ce-i compuneau elevația. Deducem forma după baza patrulateră și după cele cîteva piese existente. Necunoscînd înălțimea altarului nu putem ști dacă a avut mai multe „etaje" după cum s-a presupus.

În cazul altarului se pare că s-a recurs de la început și se poate presupune, aproape în exclusivitate, la mîna de lucru militară (pietrari-soldați) judecînd după modul cum s-a făcut alegerea pietrei de construcție și după cum s-a realizat tăierea și fasonarea blocurilor de piatră și mai ales după stilul decorativ sculptural, ce se degajă din cele două—trei piese rămase.

DSAPC Constanța, la scara 1 : 500 (ce se păstrează în copie la Institutul de arheologie din București). Relația geometrică dintre cele trei monumente a fost verificată și prin măsurarea pe fotograma, zbor 1973, a IGFCOT (pe original) în care distanțele de la centrul altarului, la centrul monumentului triumfal, respectiv tumulului, corespund grafic cu 8,7 cm, iar cea de la centrul tumulului la al monumentului triumfal cu 4,35 cm, deci un triunghi isoscel. Determinarea triunghiului comemorativ a fost inclusă în volumul *Tropaeum Traiani II (Monumentele romane de la Adamclisi)* redactat de autor și predat la ASSP la 3 septembrie 1977, la recomandarea Consiliului științific al Institutului de arheologie.

[13] Dion Cassius, LXVIII, 8, 2, 20, ed. Boissevain, III, Berlin, 1901 ; Teohari Antonescu, *Columna traiană*, Iași, 1910 p. 172—174.

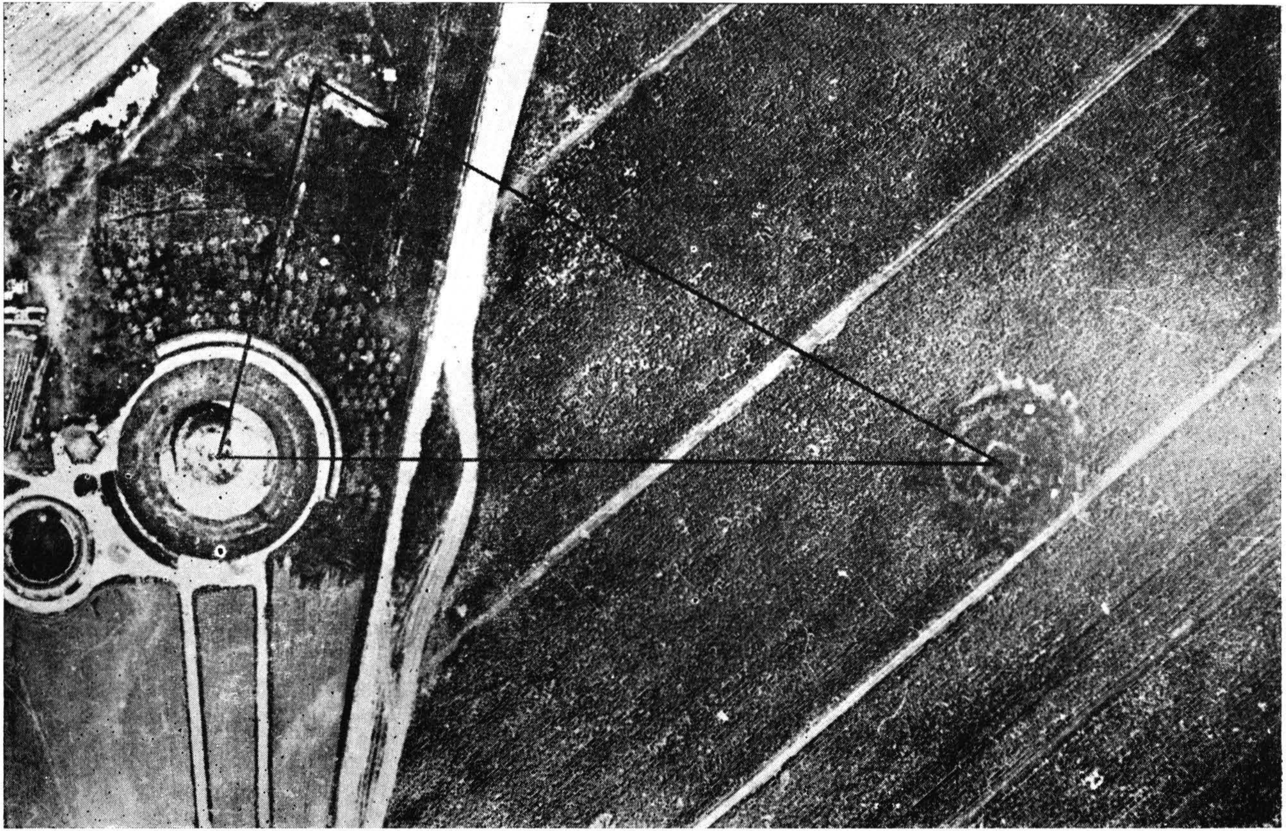

Fig. 1. Triunghiul comemorativ, altar—tumul („mausoleu") — monument triumfal (după fotogramă).

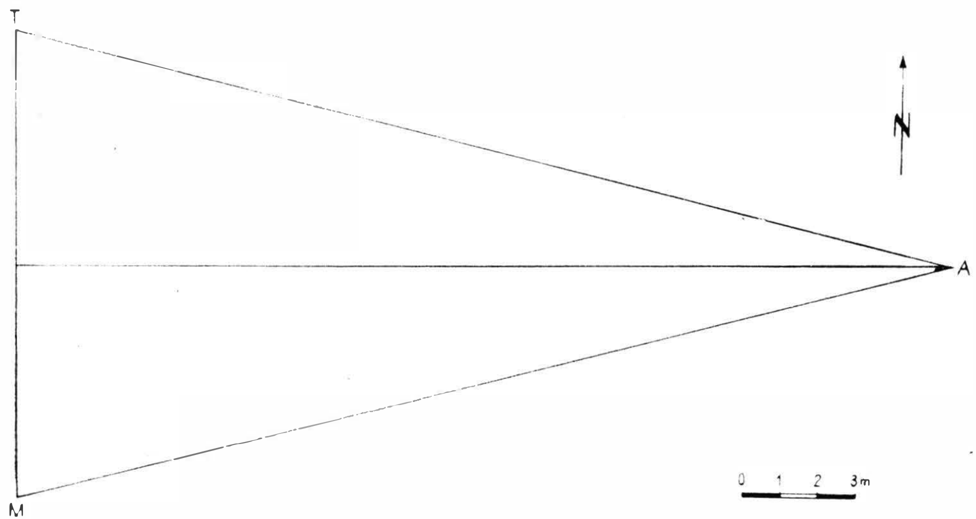

Fig. 2. Triunghiul comemorativ (după ridicările topografice)

L'ENSEMBLE ROMAIN COMMÉMORATIF À ADAMCLISI
(TROPAEUM TRAIANI)

RÉSUMÉ

On à établi ensuite des observations de l'auteur, achévées sur place durant les fouilles de 1968, qu'il existe une relation géometrique entre les monuments romains erigès sur la colline Adamclisi (autel militaire funéraire — le tumulus („mausolée") — monument triomphal) redevable au projet d'Apollodore de Damas, les centres des ces trois monuments en formant un triangle isoscèle, qu'on prouve qu'ils constituent un ensemble commémoratif militaire unitaire bâti au commencement du II-éme siècle (102—109 de n.è.), toute autre datation serant ainsi exclue.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Le triangle commémoratif, autel — tumulus („mausolée") — monument triomphal (d'après la photogramme).

Fig. 2. Le triangle commémoratif (d'après le levé topographique).

O MĂRTURIE ARHEOLOGICĂ DESPRE RELAȚIILE INTERNAȚIONALE ALE MOLDOVEI ÎN VREMEA LUI BOGDAN I

DE

LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA

Călătoria întreprinsă în Bucovina, cu exact un veac în urmă, de episcopul Melchisedec, a cărui intenție mărturisită era de a „vizita cîteva biserici și mănăstiri vechi, din acea parte de loc, spre a putea culege ... oarecari noțiuni istorice și arheologice, ce se mai păstrează în ele" [1], este cea care deschide seria preocupărilor legate de trecutul bisericii și necropolei domnești de la Rădăuți. Cu acest prilej cărturarul episcop de Roman va descifra și transcrie, chiar dacă cu unele greșeli, inscripțiile de pe lespezile funerare adăpostite în biserica cu hramul Sf. Nicolae din Rădăuți, ridicînd vălul uitării așternut de multă vreme peste locul de veci al primilor domnitori ai Moldovei.

Din însuși textul inscripțiilor reiese că lespezile de mormînt din naos — în număr de șapte, din care una nu a putut fi descifrată din cauza stării proaste de conservare — au fost executate din porunca lui Ștefan cel Mare și așezate în intervalul dintre 15 decembrie 1479 și 20 mai 1480 [2], în amintirea voievozilor Bogdan, Lațcu, Roman și Ștefan, precum și a doi membri ai familiei lui Alexandru cel Bun — fiul și fratele —, ambii purtînd numele de Bogdan.

Prezența celor mai vechi morminte domnești la Rădăuți ne este confirmată și de alte izvoare scrise, cel mai vechi păstrat fiind actul din 6 iulie 1413 prin care Alexandru cel Bun dă în stăpînirea soacrei sale, doamna Anastasia, satul Coțmanul cu toate cătunele, urmînd ca după moartea ei acestea să treacă în proprietatea Episcopiei de Rădăuți: „unde sînt îngropați moșii noștri" [3]. Ceva mai tîrziu, la 15 martie 1490, Ștefan cel Mare întărește aceleiași episcopii „und zac sfîntrăposații înaintași și străbuni ai noștri ... 50 de biserici care ... au fost date de bunicul nostru, Alexandru voievod" [4].

În funcție de aceste date și de opinia, unanim acceptată, potrivit căreia lespezile au respectat locul vechilor morminte, în istoriografia românească a fost admisă existența mormintelor domnești la Rădăuți și, adeseori, invocată ordinea dispunerii lespezilor funerare în cîmpul

[1] Melchisedec episcopul, ARMSI, II, s. 2, t. 7, 1884—1885, (1886), p. 249.

[2] *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958.

[3] DRH, A, Moldova, I, 1975, p. 50.

[4] DRH, A, Moldova, III, 1980, p. 137.

S C I V A, tomul 34, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1983, p. 326—333

naosului de acei ce au încercat să precizeze succesiunea primilor domnitori ai Moldovei[5].

Prin materialele și datele obținute, cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani la Rădăuți ne-au oferit o bază documentară mult lărgită și îmbogățită aducînd lumini noi și interpretări inedite pentru o serie de probleme controversate sau insuficient de bine cunoscute din istoria anterioară constituirii statului feudal Moldova, precum și din cea a primelor sale decenii de existență.

Menționînd succint doar cîteva din principalele rezultate obținute cu prilejul cercetărilor amintite, avem în vedere în primul rînd cel mai vechi nivel de viețuire existent aici databil între mijlocul secolului al XIII-lea și începutul celui următor.

În aria ocupată actualmente de naosul bisericii de zid, acest prim orizont cultural este suprapus de urmele unui lăcaș de cult (B_1) realizat din lemn, cel mai tîrziu în a doua decadă a secolului al XIV-lea, și îndeplinind funcția de capelă a unei reședințe feudale.

Așa după cum ne atestă materialul ceramic și numismatic descoperit, în vremea domnitorului Petru I și în folosul acestuia, ca urmare a unor ample lucrări de construcție, capela de lemn a reședinței feudale este înlocuită pe același loc cu un lăcaș de zid (B_2), edificiu cu un program de arhitectură mai dezvoltat și care se păstrează și azi, chiar dacă întrucîtva modificat. Cît privește mormintele voievodale, datorită acelorași cercetări arheologice s-a putut constata totala neconcordanță dintre amplasamentul lespezilor funerare și cel al mormintelor din cîmpul naosului, precum și faptul că așezarea pietrelor de mormînt nu a fost făcută în ordinea cronologică a decesului celor pentru care au fost puse. Din acestea se degajă concluzia că, la data la care ilustrul voievod Ștefan dispunea dăltuirea în piatra lespezilor a inscripțiilor, locul exact al mormintelor înaintașilor săi, sau cel puțin a unora dintre ele, nu mai era cunoscut.

Din rîndul celor nouă morminte, singurele — și subliniem această observație — amplasate în naosul celor două biserici care se succed, un număr de trei au aparținut primului lăcaș, iar restul de șase celui de-al doilea. Or, din moment ce s-a putut preciza că biserica de zid a fost ridicată abia în vremea lui Petru I, și nu mai devreme, așa după cum s-a crezut pînă nu demult[6], este lesne de înțeles că mormintele primilor doi domnitori — Bogdan și Lațcu — nu puteau fi practicate decît în suprafața bisericii de lemn. Această constatare, deosebit de importantă, ne obligă să acceptăm că două din cele trei morminte ale B_1 (M_{66}, M_{82} și M_{85}) adăpostesc osemintele voievozilor Bogdan și Lațcu. În mod firesc cel de-al treilea și cel mai vechi mormînt trebuie să aparțină ctitorului — feudal ce credem a fi fost înmormîntat înaintea celor doi voievozi amintiți — dacă se are în vedere precizarea că monumentul de lemn a fost ridicat cu cîteva decenii înainte de data venirii lui Bogdan în Moldova și a decesului său și a funcționat deci o perioadă destul de îndelungată pentru a justifica prezența cel puțin a unui mormînt la interior.

---

[5] A. Sacerdoțeanu, Romanoslavica, 11, 1965, p. 234—235; Ștefan S. Gorovei, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 46, 1970, 9—10, p. 576—577; N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei de la întemeierea statului pînă la Ștefan cel Mare (1359—1457)*, Iași, 1978, p. 33.

[6] Opinia unanim acceptată de istoriografia românească este cea potrivit căreia biserica Sf. Nicolae de la Rădăuți reprezintă ctitoria lui Bogdan I.

În continuare, identificarea înhumaţilor din naosul bisericii de lemn a avut în vedere amplasamentul mormintelor din care decurge şi ordinea cronologică pe care o propunem. Astfel, cel mai vechi mormînt (M_{66}), reprezentat de o groapă simplă și pe care îl atribuim ctitorului, este cel din colţul de sud-est al navei. O atare identificare este susţinută și de faptul că practica amplasării mormîntului ctitorului în acest loc este frecvent întîlnită în evul mediu, așa după cum ne indică și alte cercetări din cuprinsul necropolelor feudale. Alăturat, spre nord de M_{66}, se află tot un mormînt în groapă simplă (M_{85}) pe care l-am atribuit primului dintre domnitorii cunoscuţi a se fi înmormîntat aici, adică lui Bogdan I. În sfîrșit, cel de-al treilea mormînt (M_{82}) și ultimul din interiorul primei capele este plasat în colțul de nord-vest al naosului, fiind realizat din cărămidă. Cu un alt prilej el a fost prezentat și atribuit lui Lațcu [7].

Din rîndul celor trei morminte aflate în naosul primei capele de la Rădăuţi ne propunem să-l prezentăm acum pe cel (M_{85}) socotit de noi a fi aparţinut lui Bogdan I, alături de inventarul său funerar a cărui existenţă în acest context vom vedea că permite unele interpretări de istorie a artei și totodată de istorie politică. Arătam în rîndurile anterioare că mormîntul primului domnitor al Moldovei este reprezentat de o groapă simplă, cu suprafața de 2,40 m² și adîncimea de 1,10 m, săpată de la nivelul unei pardoseli de scîndură ce acoperea suprafaţa naosului. Scheletul păstrat *in situ* era al unui bărbat cu talia de 166,7 cm, decedat la vîrsta de 60—65 ani [8]. Inventarul funerar constă din 63 de nasturi din argint aurit și un inel de aur.

Din numărul total al *nasturilor*, 33 erau dispuși în lungul scheletului incepînd de sub bărbie și continuînd pînă ceva mai sus de genunchi (fig. 1/5). Restul de 30, identici cu cei de pe piept dar cu un diametru mai redus, se aflau înșirați cîte 15 în lungul celor două antebrațe. Nasturii sînt alcătuiţi din două calote — cu diametrul de 15,3 mm în cazul celor mari și de 12 mm în cazul celor mici — sudate și acoperite în zona de sudură printr-o bandă, din două sîrmulițe, torsionată și aplatisată. Calota inferioară, ambutisată în matriță, dispune de un anou din bandă plată, cu două caneluri longitudinale. Cea superioară, realizată prin turnare și cizelare, este compusă dintr-un suport de argint emailat în culoarea verde închis și o calotă propriu-zisă reprezentată de un motiv ornamental ajurat compus din șase cadre ușor reliefate — dispuse în jurul unei imitații de perlă realizată din argint — al căror interior este decupat sub forma trilobului gotic. Imitaţia de perlă este prinsă într-un lăcaș circular delimitat de două sîrmulițe răsucite și aplatisate și apoi ancorată, tot printr-o sîrmuliță, de mijlocul calotei inferioare (fig. 1/1—4).

Contrastul astfel creat, cu ajutorul mijloacelor de expresie tehnică, artistică și cromatică, între argintul pseudoperlei centrale, auriul calotei superioare ajurate și emailul verde al calotei-suport, scoate în evidență calitățile cu totul remarcabile ale acestor piese.

Potrivit dispoziţiei acestor nasturi, apare clar că rostul lor era de a încheia pe mijloc o tunică, precum și de a-i împodobi mînecile pe

---

[7] Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 195—208.

[8] Cercetările antropologice au fost efectuate de Laurenția Georgescu.

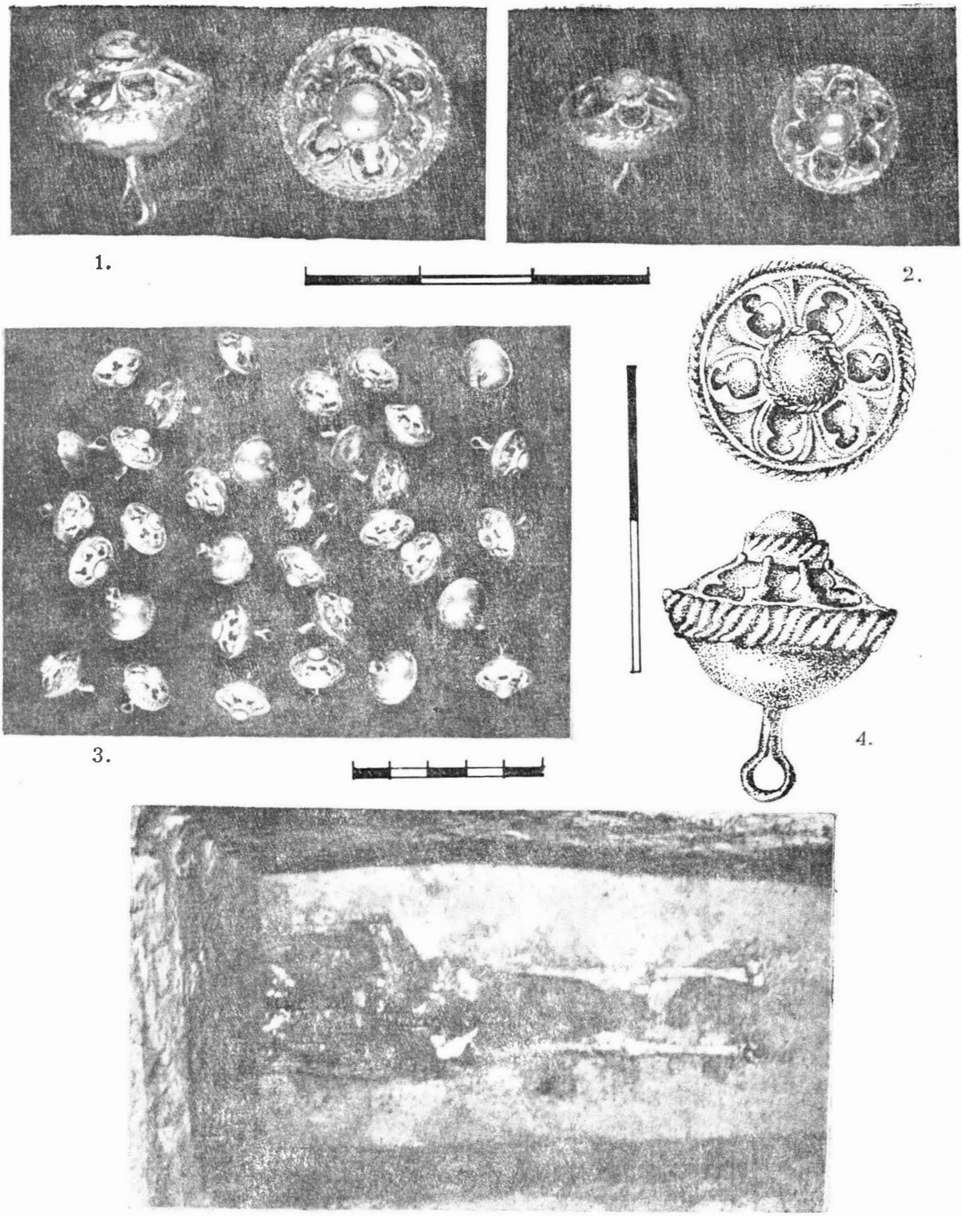

Fig. 1. Biserica domnească din Rădăuţi. Garnitura de nasturi (1—4) din mormîntul nr. 85 (5) atribuit voievodului Bogdan I.

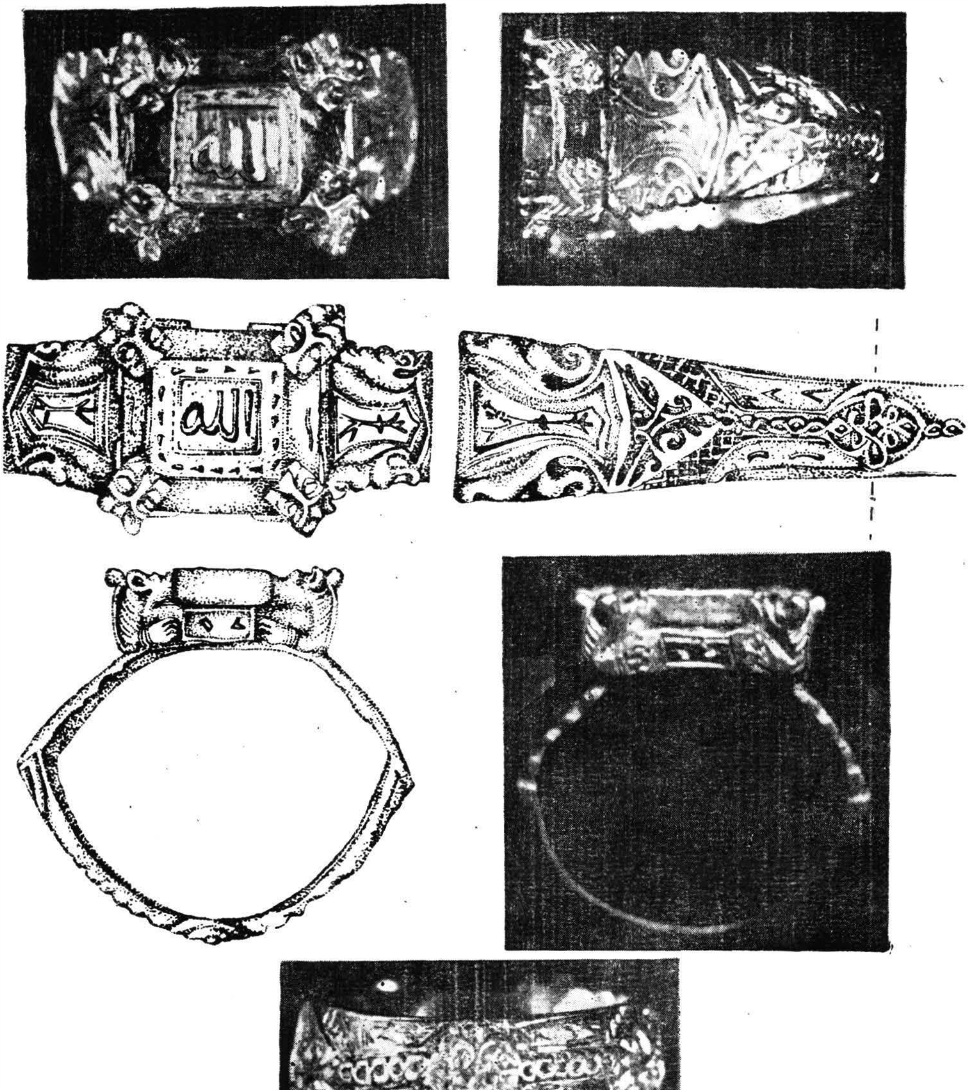

Fig. 2. Biserica domnească din Rădăuţi. Inel cu montură din mormîntul nr. 85 atribuit voievodului Bogdan I.

toată lungimea antebrațului. Acest tip de costum feudal „de aparat" este un costum cavaleresc, scurt și strîmt, menit să pună în evidență silueta și să accentueze liniile verticale [9]. Devenit preponderent la mijlocul secolului al XIV-lea în mediul feudal din Franța, Anglia, Italia, Ungaria [10] sau Polonia [11], ca să le amintim doar pe acestea, el va fi adoptat, în scurtă vreme, nu numai de societatea feudală românească din Transilvania [12] sau de la sud de Carpați [13], ci, iată, și de cea est-carpatică, așa după cum ne dovedesc piesele din mormintele de la Rădăuți [14].

Aceste prezențe dovedesc, în afară de unitatea de gust din spațiul carpato-dunărean, în materie de costum, de podoabe și de tehnici, ce aparțineau civilizației goticului, sincronismul dintre ritmurile de civilizație din mediul aulic românesc și cele ale Apusului și deci integrarea tot mai pregnantă a societății feudale autohtone în formele de viață, de cultură și de artă ale Europei est-centrale și occidentale.

Pe inelarul mîinii stîngi a înhumatului se afla un *inel masiv din aur*, în greutate de 24,73 g, ce face parte din categoria inelelor cu montură. Veriga și montura fac corp comun fiind realizate prin turnare și cizelare. Diametrul maxim al verigii este de 24,5 mm iar lățimea sa de 6,5 mm în partea inferioară și de 11,8 mm în apropierea monturii (fig. 2).

Decorul verigii, realizat prin turnare, incizare și niellare, este reprezentat în zona opusă monturii de un ornament împletit (entrelacs) și înscris într-un romb. De la acesta pornesc în lungul verigii două împletituri flancate de tot atîtea suprafețe trapezoidale de asemenea niellate. Împletiturile sînt realizate în manieră gotică. Motivul palmetei, încadrat de o rețea de linii incizate in care a fost incrustat același email negru, continuă decorația. De aici mai departe veriga se lățește și cunoaște o frîngere spre interior, suprafața sa fiind decorată cu motivul gotic al semi-frunzei rumi [15]. În sfîrșit, cîmpul trapezoidal, delimitat de cele două semi-frunze rumi, este acoperit tot cu email negru.

---

[9] Henry Harald Hansen, *Histoire du costume*, Paris, 1956, p. 121.

[10] Camille Enlart, *Manuel d'archéologie française*, III, Paris, 1927, p. 71—72 și 74; E. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carlovingienne à la renaissance*, III, Paris, 1972, p. 279—280; Paul Past, în *Actes du Ier Congres International d'histoire du costume*, Veneția, 1952, p. 28—40; J. Quicherat, *Histoire du costume en France depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin du XVIII-e siècle*, Paris, 1875, p. 277.

[11] Maria Gutkowska, *Rychlewska Historia Ubiorow*, Cracovia, 1968.

[12] Costumul ctitorului zugrăvit în altarul bisericii din Strei este reprezentat de o tunică și un pieptar închis în față cu nasturi pînă la gît (I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1932, p. 217—218, fig. 13, pl. VII).

[13] Imaginile păstrate în pictura murală din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș — portretul cavalerului zugrăvit în naos, precum și cel al ctitorului — alături de cele aflate pe monedele Țării Românești sau de accesoriile vestimentare din mormîntul voievodal (M_{10}) din lăcașul amintit constituie dovezi ale prezenței acestui tip de costum la sud de Carpați. (V. Drăghiceanu, BCMI, 1919—1923 (1923), p. 112—113, pl. VII; N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, pl. 2; I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 57).

[14] Tot despre un costum feudal „de aparat", de tipul tunicii, este vorba și în cazul mormîntului, atribuit lui Lațcu, din prima biserică de la Rădăuți (Vezi: Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *op. cit.*, p. 196—197).

[15] Motiv fundamental al Orientului musulman, devenit o temă clasică în occident începînd din secolul XIII și menținut pînă în a doua jumătate a secolului XIV (Jurgis Baltrušaitis, *Evul mediu fantastic*, București, 1975, p. 77).

Montura, înaltă de 5,5 mm şi de formă rectangulară (14,2 × 11,5 mm), este formată dintr-o placă masivă ce este acoperită pe suprafeţele laterale cu email negru şi are dispuşi în colţuri patru gryli[16] zoomorfi constînd din capete şi labe de lei. În compoziţia monturii rolul grylilor este acela de a prinde o pastilă tot de aur, de formă dreptunghiulară (8,5 × 7,8mm), care nu face corp comun cu restul piesei. Acest mod de fixare al pastilei prin intermediul grylilor este similar cu sistemul de prindere al gemelor şi cameelor prin ghiare întîlnit pe inele contemporane celui de la Rădăuţi. Pastila conţine o inscripţie cu caractere arabe, ce redă numele lui Alah[17], înscrisă într-un chenar realizat din trei linii incizate, dintre care două continue şi una punctată. Ceea ce atrage atenţia în mod deosebit este maniera stîngace în care au fost incizate pe pastilă atît inscripţia, cît şi chenarul, în raport cu decorul restului piesei ce denotă un rafinament deosebit.

Cît priveşte rosturile acestui inel, conţinutul inscripţiei, modul de prindere al pastilei, precum şi prezenţa grylilor[18] permit o singură interpretare şi anume cea potrivit căreia este vorba de un *inel-talisman*, menit, în concepţia medievală, să apere pe purtător de boli şi de tot soiul de alte primejdii. Semnele cabalistice şi formulele talismanice redate în diferite limbi[19] pe o mare diversitate de piese de podoabă, între care şi pe inele, invocă sprijinul divinităţii în apărarea sănătăţii şi obţinerea succesului, constituind în aceste vremuri un articol de primă necesitate[20]. Şi aceasta cu atît mai mult cu cît, începînd cu mijlocul sec. XIV ucigătorul flagel al ciumei se abate cu o violenţă puţin obişnuită asupra Europei[21]. Nu este exclus ca această cumplită epidemie să fi ajuns şi la răsărit de Carpaţi[22] chiar din răsăritul tătăresc unde ea izbucnise încă din anul 1346.

Ţinînd cont de aspectul său general, precum şi de inscripţie, inelul pare să fi fost realizat de un artist occidental într-un atelier cosmopolit de felul celor de la Pera, Cafa sau Cetatea Albă, importante centre de „civilizaţie portuară”, pentru ca apoi să fie purtat de către negustori,

---

[16] Grylii sînt figuri stranii rezultate din deformarea puternică a unor fiinţe al căror corp este compus doar din capete şi labe (*Ibidem*, p. 17—19). Frecvent întîlniţi în gliptica greco-romană (C. Babelon, *La gravure en pierre fine*, Paris, 1894, p. 176, fig. 135) ei vor fi preluaţi, odată cu mitul gemelor, de lumea gotică care din sec. XII manifestă o adevărată predilecţie pentru aceste fiinţe fantastice, chiar dacă se limitează la un anume bestiar (J. Baltrušaitis, *op. cit.*, p. 14 şi 38—39).

[17] Citirea inscripţiei a fost făcută pentru prima dată de Octavian Iliescu şi apoi de Virgil Ciocîltan, cărora le mulţumim şi cu acest prilej pentru bunăvoinţă.

[18] Piesele cu gryli erau socotite a avea puteri magice (cf. C. A. Böttiger, *Kleine Schriften*, Dresda, 1836, p. 460—461; A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, III, Berlin, 1900, p. 353 şi 363).

[19] N. Vătămanu, *Medicina veche românească*, Bucureşti, 1970, p. 92—94 şi 194—196.

[20] V. Gordon-Childe, *Făurirea civilizaţiei*, Bucureşti, 1966, p. 124.

[21] E. Carpentier, în Annales E.S.C., 17 (1962), nr. 6, p. 1092.

[22] O menţiune din *Cronicon Dubnicense* ne arată că pe la mijlocul sec. XIV în „Tartaria” — pentru regatul maghiar ţările române aflate sub stăpînirea tătarilor — ciuma ar fi pricinuit pierderea a 300 000 de vieţi omeneşti (N. Iorga, BSH, 10, 1923, p. 10). Această ştire pare a fi confirmată de cercetările arheologice de la Baia în cursul cărora a fost identificată o mare groapă comună, cu oseminte omeneşti calcinate, în apropierea bisericii de lemn ridicate aici la mijlocul sec. XIV. Această prezenţă nu poate fi pusă decît pe seama unei epidemii (Cf. Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna, Cercetări arheologice, Muzeul naţional de istorie, Bucureşti, 6, 1983).

alături de pînzeturi și stofe franco-lombarde, spre hinterlandul mongol ce manifesta o permeabilitate deosebită față de aceste articole de lux [23].

Contrastul evident ce se poate remarca între calitățile artistice deosebite ale inelului și modul mai puțin îngrijit în care au fost realizate chenarul și inscripția constituie o observație de o deosebită importanță. Ea constituie dovada de necontestat a faptului că inscripția nu a fost incizată de la bun început în atelierul și de meșterul care a realizat inelul— piesa nefiind, deci, destinată unui anumit personaj sau unei anumite lumi — ci abia după ce a ajuns sau în momentul în care trebuia să intre în posesia primului său deținător, reflectînd în ultimă instanță prin conținutul său opțiunea și credința acestuia. Din aceste date se degajă concluzia fermă că, înainte de a ajunge în proprietatea ultimului său posesor, Bogdan I, inelul-talisman a mai fost deținut cel puțin de un personaj care făcea parte, fără îndoială, din înalta societate mongolă din moment ce a dispus incizarea pe montură a numelui lui Alah. De la acest feudal și de aici — pe căi și în împrejurări care, deocamdată, nu pot fi elucidate pe deplin — inelul-talisman a ajuns în posesia celui dintîi domnitor al Moldovei.

În privința modului în care el putea ajunge în posesia lui Bogdan I se profilează trei ipoteze: vînzarea de către feudalul mongol și cumpărarea de către domnitorul român a inelului în cadrul unor schimburi culturale ce, desigur, aveau loc între cele două regiuni, dobîndirea piesei în urma unei lupte și, în sfîrșit, dăruirea lui de către vechiul posesor. Prima ipoteză este puțin probabilă, deoarece este greu de crezut că un înalt personaj mongol s-a dispensat, prin vînzare, de un obiect înzestrat — în concepția sa — cu calități talismanice. Pe de altă parte, dacă ar fi dorit să cumpere un atare obiect, Bogdan I ar fi ales un talisman cu o inscripție creștină redată în limba latină — piese de acest fel fiind frecvente în vremea lui [24] — pe care să o înțeleagă. A doua ipoteză trebuie înlăturată și ea, dacă se are în vedere semnificația deosebită pe care inelul l-a avut pentru Bogdan I din moment ce a fost înmormîntat cu el, fapt ce nu s-ar fi întîmplat cu o simplă pradă de război. Rămîne de acceptat că transferul unui asemenea inel-talisman din lumea feudalilor mongoli spre cea a feudalilor est-carpatici s-a produs în anumite condiții și presupune, după părerea noastră, un alt gen de legături, oferind interesante sugestii privitoare la angrenajul relațiilor politice internaționale din vremea lui Bogdan I. Acest inel, purtat de Bogdan I în ultimii săi ani de viață, constituie, în ultimă instanță, o singură deocamdată și cu atît mai prețioasă mărturie a legăturilor întreținute de primul domn al Moldovei cu un înalt personaj mongol. Or, ni se pare firesc ca aceste legături să fi existat din moment ce mongolii — chiar dacă, după moartea hanilor Jani-Băg (1357) și Berdi Băg (1359), Hoarda de Aur își diminuase forța ofensivă — rămîn pe mai departe puternici, sub autoritatea lor aflîndu-se

---

[23] Deși Coranul a interzis purtarea de către bărbați a bijuteriilor de aur (cf. Gaston Migeon, *Manuel d'art musulman, II, Les arts plastiques et industriels*, Paris, 1907, p. 158), ele vor fi folosite și în mod special cele cu rol de talisman.

[24] În mormintele din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș au fost descoperite inele-talisman cu formule de felul: „Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum”, „Jesus autem transiens per medium illorum ibat” sau „Hilf Ghoth” (Cf. V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 63, 65—66).

întreaga zonă meridională a Europei răsăritene [25]. În ciuda războaielor civile, a disputelor pentru tron în cadrul Hoardei de Aur şi a scindării acesteia (Hoarda Albă şi Hoarda Albastră) [26] o bună parte din sud-estul Moldovei continuă, şi după victoria lui Bogdan, să se afle în stăpînirea mongolilor (Hoarda albă), situaţie ce se va menţine oricum pînă la o dată ulterioară anului 1369 [27]. Începînd cu anii 1362/1363 şi pînă la sfîrşitul deceniului şapte al secolului al XIV-lea regiunile nord-pontice şi zona gurilor Dunării vor fi controlate de hanul Abd Ullah. Monedele cu numele său, bătute la Oraşul Nou (Orheiul vechi), unde hanul amintit rezidă cu certitudine în anii 1364—1365, dovedesc că regiunea Nistrului inferior se afla sub stăpînirea sa [28], motiv pentru care nu exlcudem posibilitatea ca Bogdan să fi întreţinut strînse legături tocmai cu acest puternic han mongol, aflat în imediata sa vecinătate.

Pe de altă parte, dacă despre o reconciliere între Ludovic de Anjou şi Bogdan, odată cu trecerea acestuia în Moldova, nu poate fi vorba, ne apare clar că poziţia obţinută de maramureşean la răsărit de Carpaţi şi menţinerea ei cu toate că „a fost combătut adeseori de oastea regelui", după cum ne relatează extrem de laconic cronicarul Ioan de Tîrnave [29], a fost urmarea firească a deţinerii unui potenţial militar consistent în măsură să elimine forţele maghiare de aici, în condiţiile colaborării strînse cu opozanţii din Moldova ai politicii de hegemonie a Angevinilor, precum şi a unor mijloace şi a unui ansamblu de relaţii politice întreţinute de domnitorul român în vederea consolidării poziţiei sale.

Existau deci interese comune, pentru mongoli — stăvilirea expansiunii maghiare, pentru români — păstrarea independenţei de puţină vreme dobîndită, care motivau o asemenea colaborare la perfectarea căreia hanul mongol va fi dăruit aliatului său, între alte bunuri de preţ, şi un asemenea inel pentru a întări înţelegerea şi a-l feri de eventuale primejdii. Astfel, „colaboraţia militară între români şi tătari", cum a fost enunţată pentru prima dată de Nicolae Iorga în 1926 [30] — explicată prin toleranţa manifestată de mongoli faţă de românii ortodocşi, cît şi prin ostilitatea permanentă a acestora faţă de catolicism şi faţă de tendinţele regatului maghiar de a-şi impune dominaţia pe versanţii răsăriteni ai Carpaţilor —, poate fi urmărită nu numai în documentele papale sau în acelea ale cancelariei maghiare din secolele XIII—XIV — în care sub numele de „schismatici" românii est-carpatici sînt pomeniţi, alături de tătari, într-o serie de acţiuni întreprinse împotriva regatului maghiar [31] —, ci şi în documentele arheologice, de felul celor descoperite la Rădăuţi. Ele atestă că şi în vremea lui Bogdan I această colaborare a funcţionat, constituind unul din mijloacele utilizate de acesta în vederea consolidării poziţiei tînărului stat românesc şi a respingerii presiunilor exercitate asupra sa de regatele catolice învecinate.

---

[25] Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, Bucureşti, 1982, p. 323.
[26] *Ibidem*, p. 273.
[27] *Ibidem*, p. 321, 325—326.
[28] *Ibidem*, p. 276—277.
[29] Johannis de Thwrócz, *Chronica Hungarorum ab origine gestis*, în SRH — Schwandtner, I, p. 196.
[30] N. Iorga, ARMSI, s. 3, t. 7 (1926), nr. 4, p. 3.
[31] DIR, C, veac, XI—XIII, vol. I, nr. 277; veac XIII, vol. II, p. 11—13, p. 78, 133, 331 şi 354; veac XIV, vol. I, p. 223; veac XIV, vol. II, p. 159; veac XIV, vol. III, p. 499.

UN TÉMOIGNAGE ARCHÉOLOGIQUE SUR LES RELATIONS INTERNATIONAUX DE LA MOLDAVIE AU TEMPS DE BOGDAN I

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques entreprises ces dernières années à l'Eglise princière de Rădăuţi, nécropole des premiers princes de Moldavie, ont donné lieu, par les matériaux mis au jour et par les données recoltées, à une série d'interprétations inédites concernant certains aspects controversés ou insuffisamment connus de l'histoire antérieure à la constitution de l'Etat féodal de Moldavie et de celle de ses premières décennies d'existence. A cette ocassion on a pu identifier et fouiller la tombe du premier prince de Moldavie, Bogdan Ier. Le mobilier funéraire qu'il renfermait consiste en une précieuse parure de boutons en argent doré et en une bague en or, qui permettent de constater une fois de plus l'unité de goût régnant dans l'espace carpato-danubien au XIVe siècle en matière de costume, d'objets de parure et de techniques, qui relèvent de la civilisation gothique, ainsi que le synchronisme entre les rythmes de civilisation du milieu de cour roumain et ceux d'Occident. Plus importantes même que ces constatations sont peut-être, cependant, les suggestions fournies par certaines pièces en ce qui concerne les relations internationales de la Moldavie à l'époque de Bogdan Ier : nous nous référons à la bague-talisman portée par ce prince au cours de ses dernières années de vie, qui constitue le seul — et d'autant plus précieux — témoignage des relations entretenues par le premier prince de Moldavie avec un haut personnage mongole, dans un effort commun pour endiguer l'expansion maghiare à l'est des Carpates.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Eglise princière de Rădăuţi. Parure de boutons (1—4) découverte dans la tombe n° 85(5), attribuée au voïévode Bogdan Ier.

Fig. 2. Eglise princière de Rădăuţi. Bague avec sa monture découverte dans la tombe n° 85, attribuée au voïévode Bogdan Ier.

AŞEZAREA NEOLITICĂ DE TIP ALDENI II DE LA MĂLĂEŞTII DE SUS (JUD. PRAHOVA)

DE

EUGEN COMȘA și VASILE GEORGESCU

Cu prilejul unor cercetări arheologice de suprafață, pe teritoriul satului Mălăeștii de Sus, comuna Dumbrăvești, jud. Prahova (la 25 km nord de Ploiești, spre Slănic), a fost descoperită o așezare neolitică, aparținînd purtătorilor aspectului cultural Aldeni II [1]. Ea se află pe terasa de vest a rîului Vărbilău, numită ,,Mornel'', în punctul ,,La Rîpă''. Terasa are o lungime de circa 300 m. Marginea malului este crestată, formînd zece prelungiri, ca niște semicercuri, înalte, acoperite cu crîng. Capul de nord al malului fiind prăpăstios, localnicii l-au numit ,,La Rîpă''. El cotește spre apus unde este o vale îngustă și adîncă, drept hotar, acoperită cu crîng mai mare, din gura văii înălțîndu-se masiv ,,Rîpa''.

În apropierea Rîpii se află prima prelungire a terasei, numită ,,La Bughiu'', cea mai nordică și cea mai înaltă, circa 30 m față de nivelul apei, avînd pe trei părți maluri abrupte, inaccesibile. Aici se găsește așezarea neolitică. Suprafața pe care sînt răspîndite resturile de locuire are o formă aproximativ ovală, cu lungimea de circa 60 m și lățimea de aprox. 30 m, terenul fiind la mijloc puțin mai ridicat datorită urmelor de viețuire omenească, din epoca neolitică [2]. Din acest punct locuitorii din vechime aveau un larg cîmp de vedere spre sud și spre nord.

Plugul a scos la iveală numeroase bucăți de lipitură arsă, cu multe urme de paie. Ele constituie o dovadă evidentă a cultivării plantelor. Amintim apoi diverse fragmente ceramice pe care sînt imprimate urme de boabe de grîu și mai multe rîșnițe, de dimensiuni medii, de formă ovală, alungită, cu o față albiată, datorită folosirii îndelungate.

Tot de pe arătură, s-au adunat oase izolate de animale (în principal de bovine), dovedind creșterea vitelor.

O altă ocupație documentată a fost torsul, oglindit prin descoperirea cîtorva fusaiole de formă bitronconică (cu diametrul de cca 3 cm) (fig. 8/2) și a unor cioburi rotunde și perforate (fig. 8/1,3). Ele presupun și o altă îndeletnicire și anume, aceea a țesutului.

Dintre unelte, sînt atestate numeroase piese de silex. A fost folosit, drept materie primă, mai ales silexul de culoare cafenie-gălbuie, probabil

[1] Pentru caracterizarea acestui aspect cultural a se vedea : Gh. Ştefan, Raport MNA, 1944, p. 31—34 ; *Ibidem*, p. 74—76 ; M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 1, 1953, p. 13—155 ; Eugen Comșa, SCIV, 14, 1963, 1, p. 7—26 ; Ion T. Dragomir, Danubius, 2—3, 1969, p. 45—61.

[2] Mulțumim în mod deosebit locuitorului Gh. Nistor, din satul Mălăeștii de Sus, care a strîns materiale arheologice de pe terasa de vest a Vărbilăului, ne-a indicat punctele și a susținut efectiv cercetarea arheologică de suprafață.

S C I V A, tomul 34, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1983, p. 334 – 348

de tip ,,balcanic''. Sînt și cîteva piese din silex cenușiu a cărui origine este mai greu de precizat (poate proveni din zăcăminte aflate în sudul jud. Brașov). Nu excludem și posibilitatea ca oamenii din așezare să fi utilizat și silex local, adunat din albia rîului Vărbilău. S-au descoperit numeroase lame întregi și fragmentare (fig. 1 și 2). Sînt și mai multe segmente de lame cu margini lustruite. Răzuitoarele sînt, de obicei, lucrate pe așchii pregătite anume (fig. 3). Ca și în cazul lamelor, sînt de semnalat răzuitoarele microlite (de 2 cm lungime). Amintim un perforator, cu vîrful rupt și marginile lustruite (fig. 3/2) și un percutor de formă sferică. Pe lîngă uneltele de silex, dar pe scară mult mai redusă, s-au utilizat și altele lucrate din gresie silicifiată, originară din zona curburii Carpaților, ajunse în regiune tot pe calea schimburilor.

Uneltele de piatră șlefuită sînt reprezentate prin cinci piese lucrate din tuf vulcanic (fig. 4). Trei din ele sînt plate, neperforate : a) un toporaș de formă aproape dreptunghiulară, cu tăișul arcuit, are secțiunea transversală dreptunghiulară cu colțurile arcuite și secțiunea longitudinală simetrică (fig. 4/1) ; b) o dălțiță păstrată întreagă prelungă, cu secțiunea transversală plan-convexă și cea longitudinală, asimetrică (fig. 4/3) ; c) dălțiță fragmentară, îngustă și prelungă (fig. 4/4). Două unelte de piatră, făcute tot din tuf vulcanic, sînt perforate. Din prima piesă, un topor-ciocan (fig. 4/5), s-a păstrat o porțiune mică de lîngă gaura de fixare a cozii. Perforarea s-a făcut dintr-o singură parte. Orificiul are forma tronconică. A doua piesă, miniaturală (fig. 4/2), a fost tot un toporaș-ciocan, din care s-a păstrat numai brațul cu tăișul. Orificiul s-a făcut din două părți. Are formă bitronconică, unirea făcîndu-se în dreptul bazelor mici.

Ca piese deosebite, folosite la tatuaj sau mai curînd la ornamentarea țesăturilor, menționăm : o pintaderă întreagă, cu mînerul scurt, lățit la bază și perforat la partea superioară (fig. 5/4). Pe fața discului, pintadera are o volută în relief. Dintr-o altă pintaderă, s-a păstrat numai o parte din disc, ornamentat tot cu o volută (fig. 5/5).

Ceramica este reprezentată prin numeroase fragmente de vase de diferite dimensiuni, modelate din pastă amestecată cu o cantitate mare de cioburi pisate. Se pot deosebi două categorii principale : vasele de uz comun (fig. 11) și cele din pastă fină (fig. 12, 13).

Prima categorie este documentată, mai cu seamă, prin diverse borcane cu corpul arcuit (de ex. fig. 11/1, 3, 6, 8). Dintre ele, menționăm unele cu corp bombat, accentuat și cu buza scundă, răsfrîntă în afară. Sînt și vase mari, cu gîtul cilindric, înalt și corpul bombat ; apoi, vase foarte mari (unele cu pereții pînă la 3 cm grosime), pentru păstrarea rezervelor de hrană. Semnalăm și castroanele mari, adînci, de formă bitronconică. De asemenea, s-au găsit și cîteva fragmente de suporturi înalte, cilindrice, cu partea de mijloc arcuită, similare celor din aria învecinată a culturii Cucuteni. Dintre fragmentele mai deosebite semnalăm și un ciob gros, cu cîteva orificii mari, distanțate (fig. 12/10). Diverse vase aveau torți masive sau torțițe perforate vertical.

Vasele din această categorie erau ornamentate, de obicei, cu barbotină (fig. 11/8, 9, 11—13), mai ales, cu vîrci, mai rar cu barbotină neorganizată, asociată cu cîte un șir de adîncituri, făcute neglijent cu degetul în lungul buzei (fig. 11/3, 8), iar pe corp, cu proeminențe de diferite forme

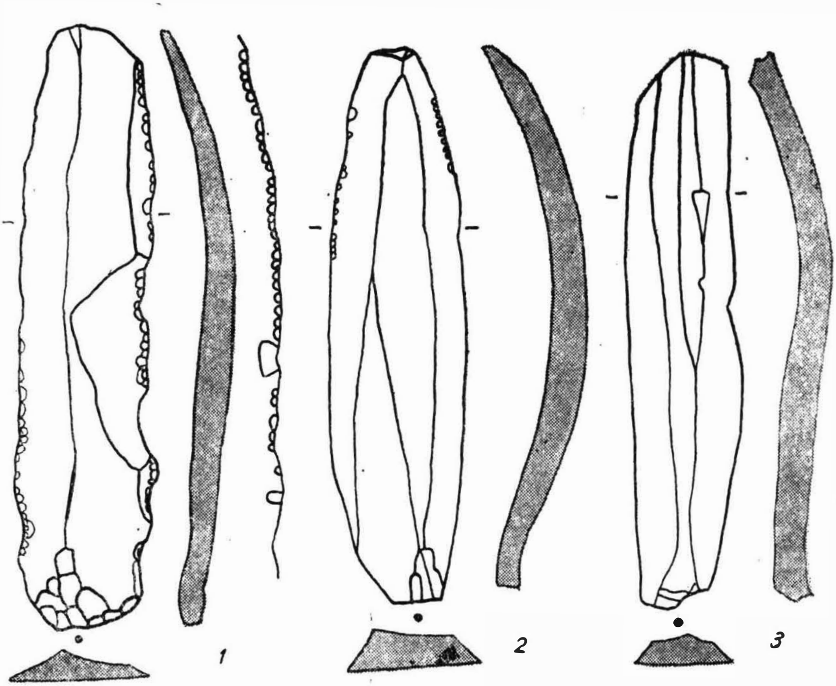

Fig. 1. Mălăeştii de Sus. Lame de silex.

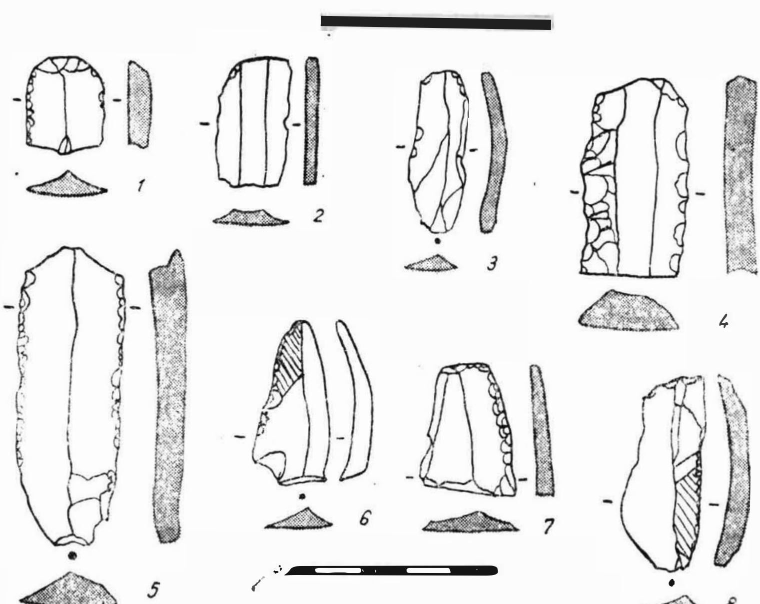

Fig. 2. Mălăeştii de Sus. Unelte de silex.

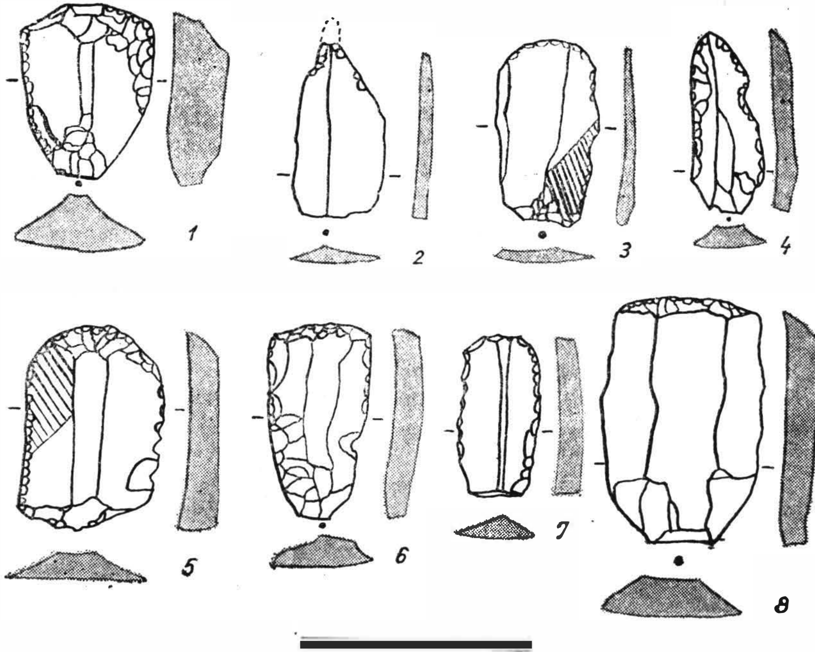

Fig. 3. Mălăeștii de Sus. Unelte de silex.

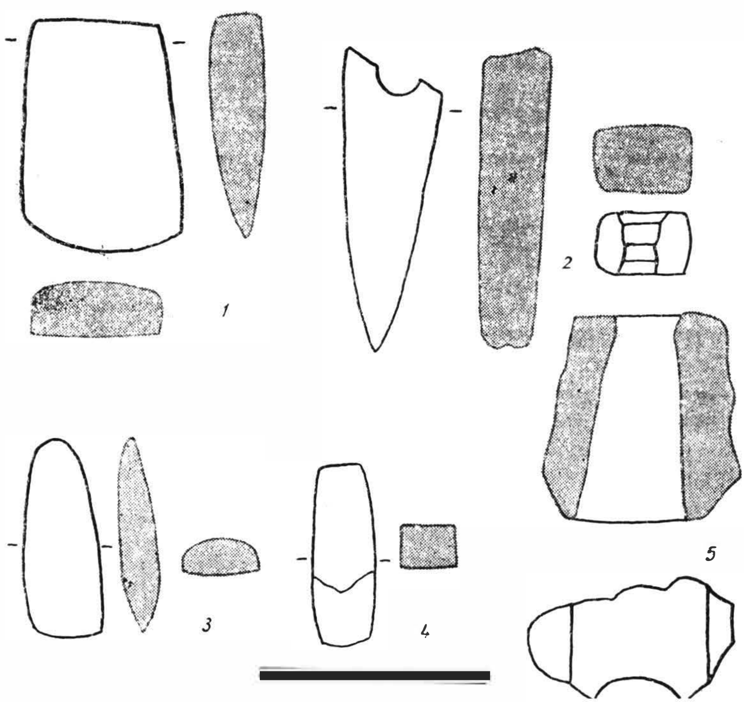

Fig. 4. Mălăeştii de Sus. Unelte de piatră șlefuită.

şi mărimi (fig. 11/6, 7, 9). Mai rar, se întîlneşte decorul din linii incizate, paralele, dese, verticale (fig. 11/10) sau acela format din brîuri în relief, scurte, verticale.

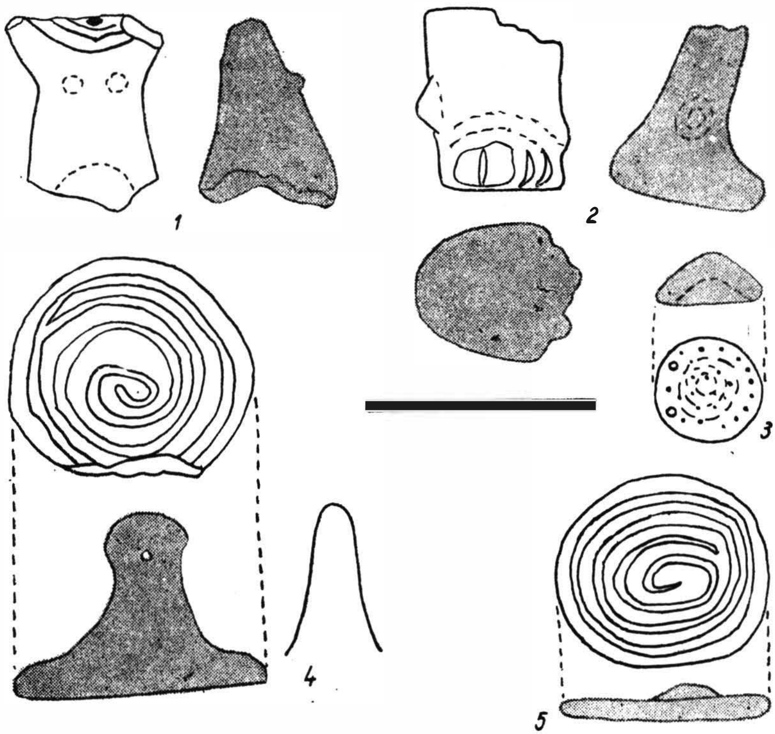

Fig. 5. Mălăeştii de Sus. 1 figurină feminină de lut ars; 2 picior de figurină; 3 pandantiv amuletă de lut ars; 4—5 pintadere.

S-au găsit şi cîteva miniaturi de vase: un castronaş (fig. 8/7), un „borcan" cu două rînduri de proeminenţe mici (fig. 8/6), un altul ornamentat, de sus pînă jos, cu linii incizate verticale, dese.

Mai interesantă este categoria vaselor din pastă fină (fig. 12 şi 13). Din această serie sînt de menţionat, mai ales, destul de multe pahare şi castroane adînci, de mărime mijlocie, ornamentate cu caneluri paralele şi orizontale, distanţate, asociate, de regulă, cu cîteva adîncituri rotunde sau ovale (fig. 13/2, 5, 7, 8, 13, 17), specifice (cu analogii apropiate în aşezarea de la Aldeni). Un decor obişnuit, pe multe vase, este format din linii incizate, cu caracter spiralic, sau din benzi mărginite de cîte două linii orizontale, între care sînt intercalate ovale prelungi sau linii oblice, paralele. Mai sînt de menţionat castroane largi, cu partea de sus arcuită puţin spre interior; apoi, vase cu corp bombat, accentuat, cu buza îngustă. Pe un ciob mic, dintr-un vas cu corpul bombat, decorul este alcătuit din şiruri de adîncituri ovale, neregulate, paralele (fig. 11/2).

Dintre piesele mai deosebite, semnalăm un vas ca un fel de căuc, cu tub de vărsare (fig. 7/6). S-a găsit și un tub gros și arcuit (fig. 12/5).

Din aceeași categorie ceramică fac parte și polonicele emisferice, cu coadă triunghiulară, prelungă, cu capătul drept sau îndoit în jos, per-

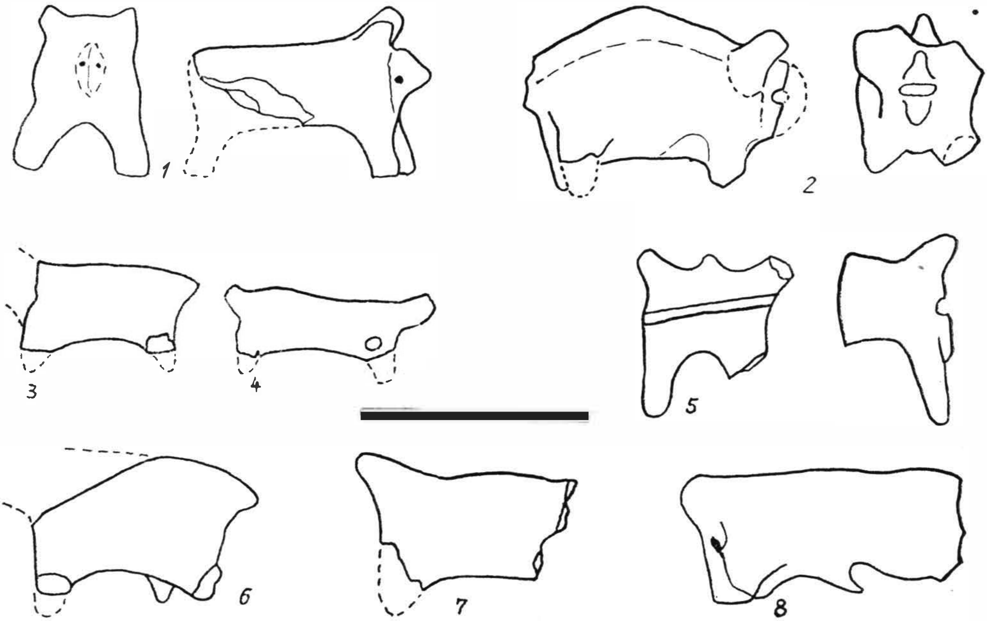

Fig. 6. Mălăeştii de Sus. Figurine zoomorfe de lut ars.

forate spre vîrf (fig. 9). Un capăt de polonic este perforat și are capătul cu o formă deosebită, rectangular, cu patru prelungiri laterale (fig. 9/5).

Cîteva vase din pastă fină au inel de fund, înalt pînă la 2 cm.

Sînt de amintit și numeroase capace, cu apucături în formă de măciulie plată, lățită lateral, deasupra cu fațetă dreaptă orizontală (fig. 7/1—3).

O atenție deosebită se cuvine să o acordăm cioburilor cu decor pictat, cu culoare galbenă și cu linii subțiri, paralele, cafenii sau negre. Dintre cioburile cu decor pictat, menționăm fragmentul unui capac cu suprafața decorată cu trei linii cafenii, oblice, subțiri, paralele, de la măciulie în jos, restul fiind vopsit cu alb. Mai sînt și alte fragmente de capac, cu un fel de jgheab în jurul măciuliei, vopsit cu alb. Tot cu culoare albă, au fost trasate benzi late, paralele cu partea inferioară a capacelor, iar, uneori, porțiunile intermediare sînt vopsite cu cafeniu. Tot pe suprafața capacelor se făceau pete rotunde mari, cu culoare albă. Menționăm și un fragment de pahar mic, avînd pe el trasate cîteva linii subțiri, oblice, paralele, cu culoare cafenie. Pe unele vase mai mari, din pastă fină, arse la roșu, sînt porțiuni de decor, compus din linii subțiri, dese și paralele, trasate cu culoare cafenie, alternînd cu linii albe, subțiri.

Sînt şi cioburi de vase din pastă inferioară, avînd suprafaţa vopsită cu roşu-vişiniu, şi decorul din linii albe, paralele (motivele au formă de triunghi cu două laturi, din cîte două linii), uneori asociate, cu benzi albe, late şi arcuite.

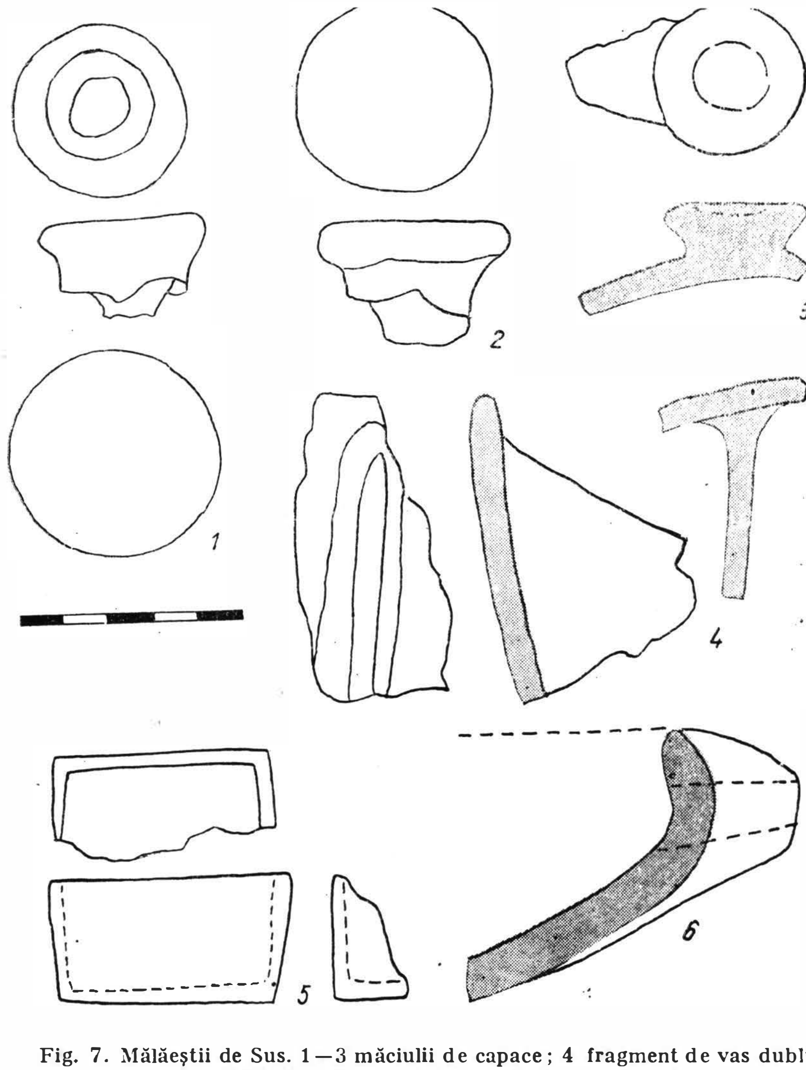

Fig. 7. Mălăeştii de Sus. 1—3 măciulii de capace; 4 fragment de vas dublu; 5 cutiuţă de lut ars; 6 fragment de vas cu tub.

Subliniem că majoritatea ornamentelor pictate sînt pe capace sau pe suporturi. Aproape toate fragmentele cu decor pictat au suprafaţa interioară neregulată, netezită neglijent.

O piesă fragmentară este în formă de cutie rectangulară, cu margini înalte (fig. 7/5). Poate fi o miniatură, redînd interiorul unei locuinţe.

Un alt obiect interesant, fragmentar, ca un recipient, privit de sus, are forma triunghiulară, cu laturile arcuite în afară și cu trei piciorușe scunde (fig. 10). Corpul văsciorului este bombat. Înăuntru are urme de culoare verzuie (poate de aramă). Ar putea fi vorba de un creuzet care

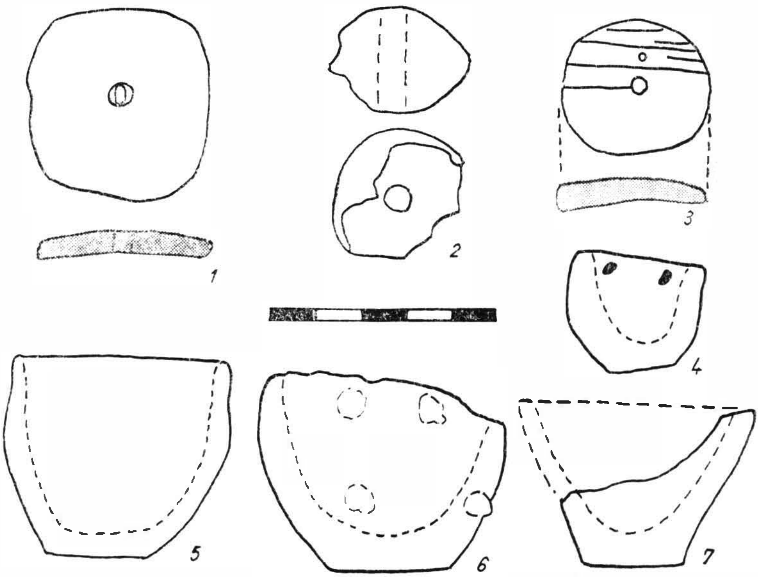

Fig. 8. Mălăeștii de Sus. 1, 3 cioburi rotunde, perforate; 2 fusaiolă fragmentară; 4—7 vase miniaturale.

servea la topirea aramei. Concluzia va trebui verificată prin analiza chimică a conținutului.

Plastica antropomorfă este slab reprezentată în cadrul lotului descris. Amintim o figurină feminină, interesantă din mai multe puncte de vedere (fig. 5/1). Îi lipsește capul, dar în dreptul lui este o urmă, care dovedește că a fost modelat separat și fixat pe corp, printr-un bețișor. Brațele sînt rupte dar arcuirea unuia pare să indice că le avea ridicate în sus și lateral. La gît sînt trasate trei linii arcuite, paralele, redînd podoabele purtate la gît sau decorul îmbrăcămintii. Sînii sînt ca două proeminențe mici. Partea inferioară a figurinei se lărgește către bază, dovadă că reprezintă un personaj feminin, îmbrăcat. Partea de jos a figurinei este goală în interior. Mai amintim și porțiunea inferioară a unui picior de figurină antropomorfă, mare și înaltă (fig. 5/2). Laba piciorului este lățită în față și în spate. Prin crestături sînt redate degetele.

Plastica zoomorfă este bine reprezentată (fig. 6). Sînt zece piese fragmentare, redînd unele animale cu corpul masiv și piciorușe scurte, iar altele mai svelte. Mai bine păstrată este o piesă căreia îi lipsește puțin din partea posterioară (fig. 6/1). Are corpul prelung, picioarele din față lungi, iar botul redat printr-o ciupitură perforată orizontal. Urechile și coarnele sînt rupte. Una din figurine, aproape întreagă, reprezintă un porc cu corpul masiv, cu un fel de creastă pe spate și cu picioare scurte (fig. 6/2).

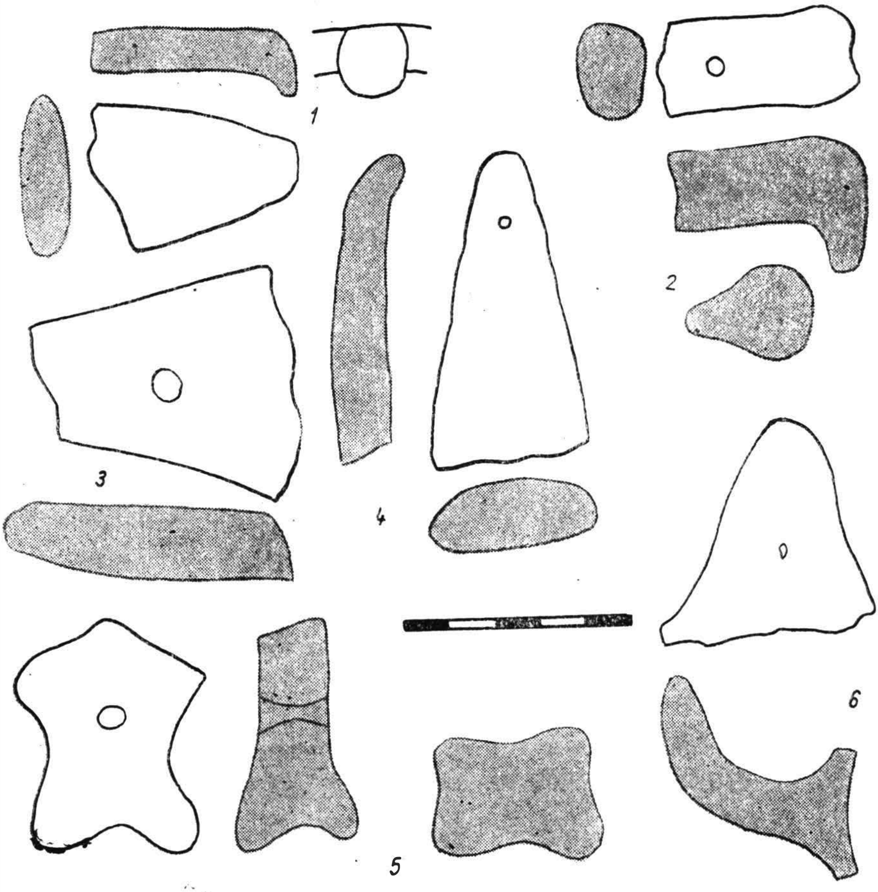

Fig. 9. Mălăeştii de Sus. Cozi de polonice.

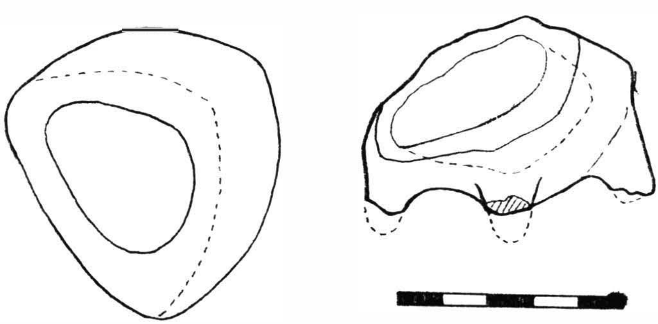

Fig. 10. Mălăeştii de Sus. „Văscior" cu trei picioare.

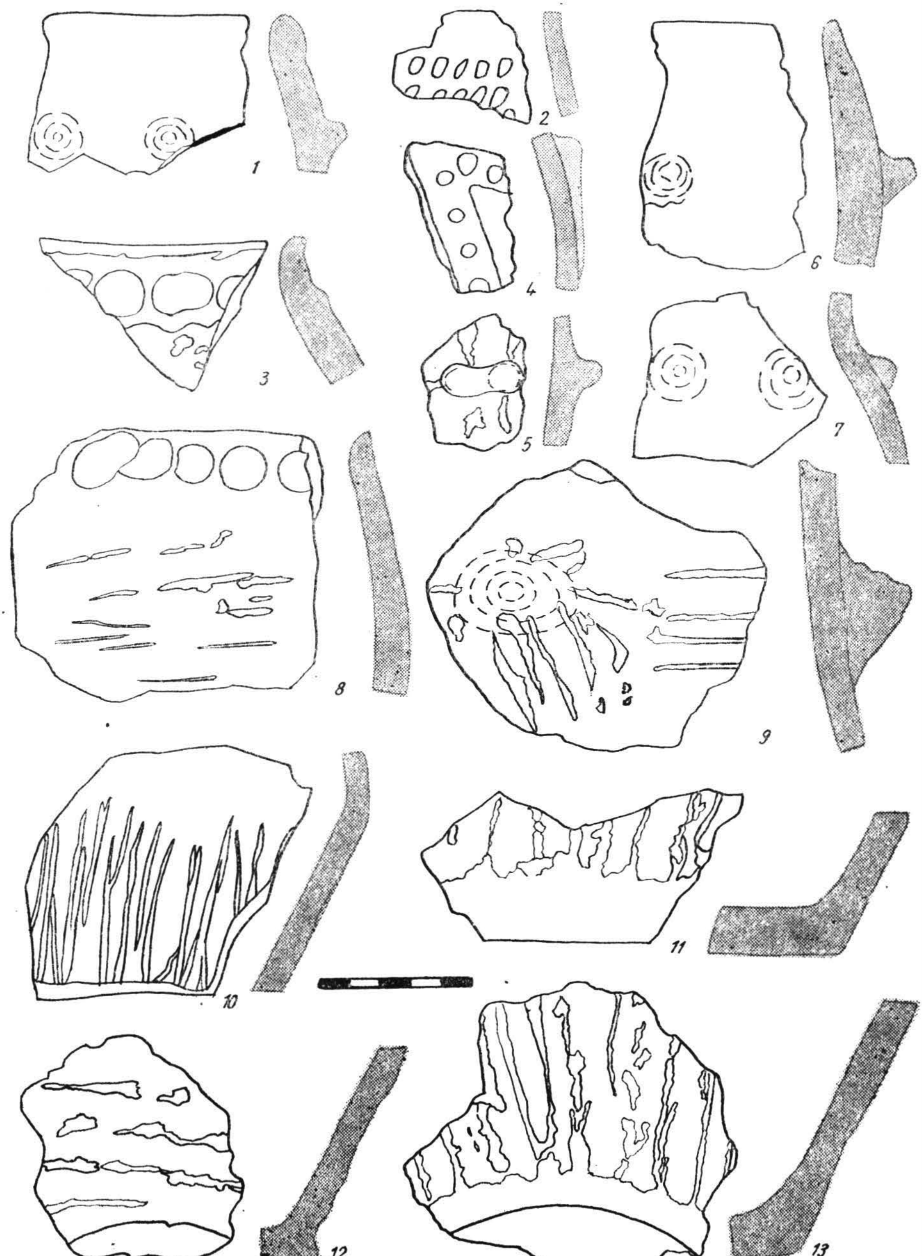

Fig. 11. Mălăeștii de Sus. Fragmente ceramice din vase de uz comun.

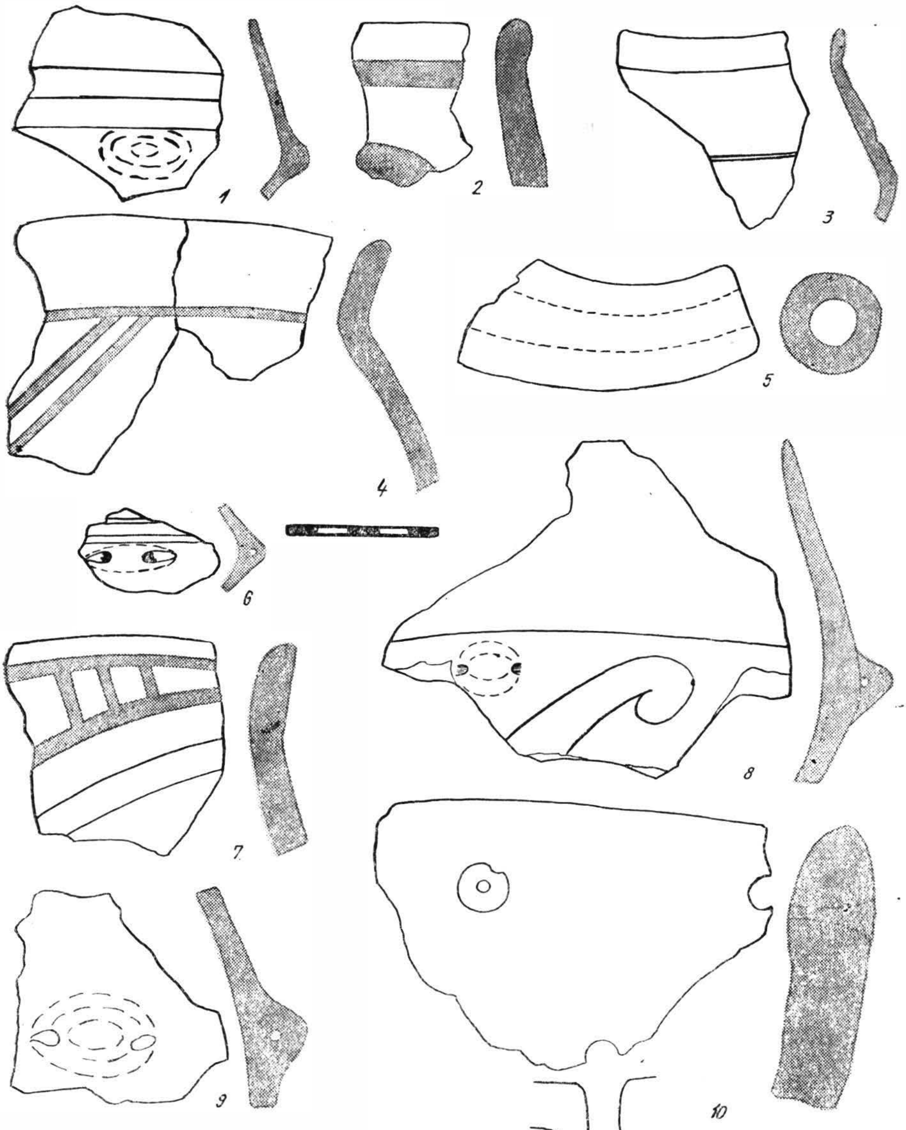

Fig. 12. Mălăeștii de Sus. Fragmente din pastă fină: 1 cu decor canelat; 2, 4, 7 cu decor pictat cu culoare albă; 3, 8 cu decor incizat; 5 tub de vas; 6, 9 cu proeminențe; 10 placă de lut ars, perforată.

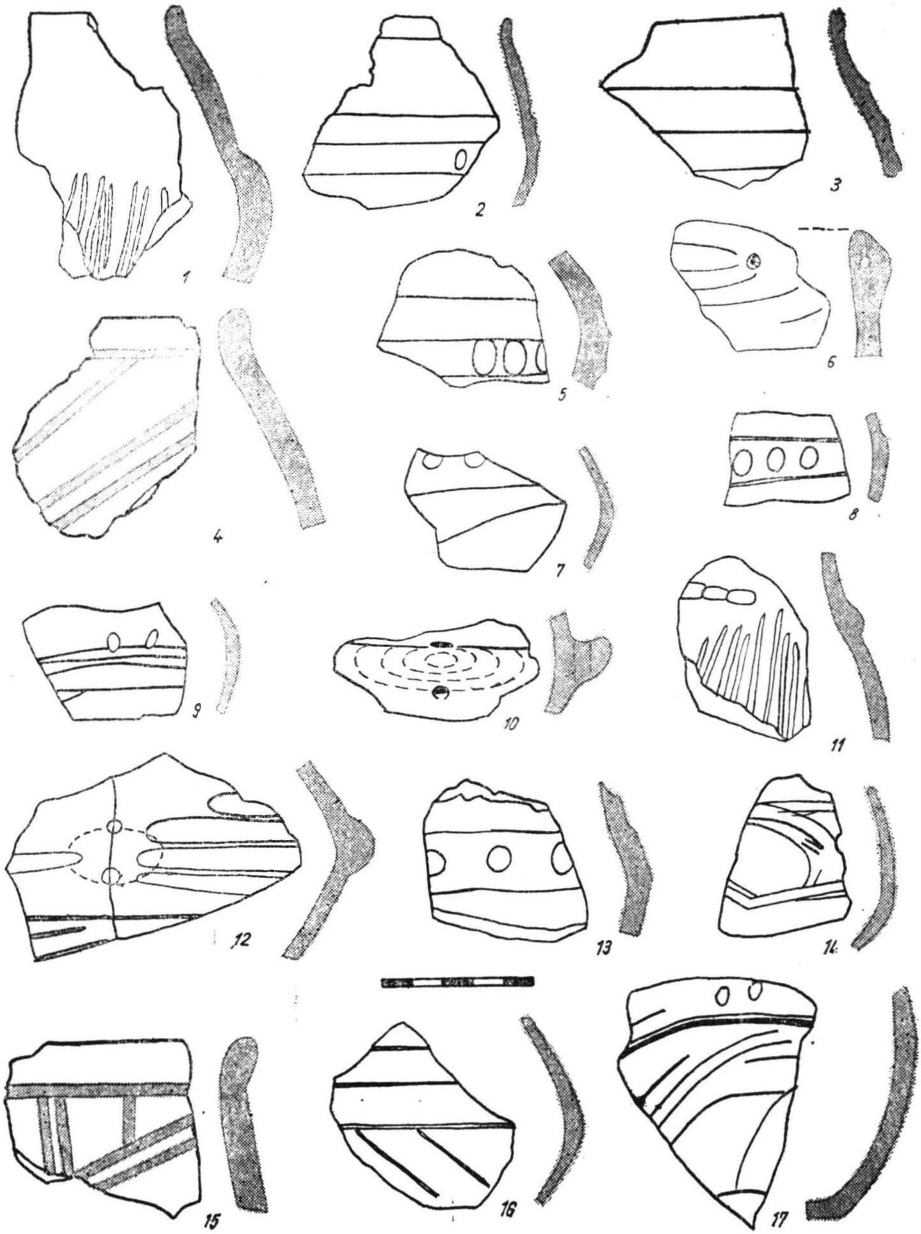

Fig. 13. Mălăeştii de Sus. Fragmente de vase din pastă fină : 4, 15 cu decor pictat cu alb ; Restul cu alte diferite ornamente : incizate, alveole, proeminenţe.

Un alt fragment de figurină zoomorfă redă un animal mascul, cu corpul prelung şi subţire (fig. 6/8). Îi lipseşte partea din faţă. Amintim şi un corp de animal cu partea din faţă ştirbită (fig. 6/3). Una din figurine atrage atenţia prin aceea că a avut gît lung şi picioarele din faţă fixate pe corp prin cîte un beţişor (fig. 6/4). La acestea se mai adaugă un cap mic de animal cornut. În dreptul gîtului are o faţetă, indicînd faptul că a fost modelat separat de corp. Un fragment reprezintă jumătatea din faţă a unei figurine, redînd un animal cornut cu picioare lungi (fig. 6/5). Pe spate are o creastă. În general, figurinele descrise sînt modelate neglijent (fig. 6/6, 7).

Dintre podoabe semnalăm un pandantiv de lut ars, rotund, conic, turtit, cu două orificii la partea superioară, ornamentat la exterior cu şiruri de înţepături mici (fig. 5/3). Nu este exclus ca piesa să reprezinte o imitaţie în lut a pandantivelor de aur.

★

Pînă în prezent aşezarea de la Mălăeştii de Sus este cea mai vestică din cadrul arealului Aldeni II.

Ţinem să subliniem că materialele arheologice strînse de la suprafaţa solului, din staţiune, sînt destul de bogate, ceea ce a permis să precizăm unele elemente de cultură materială specifice aspectului Aldeni II din ţinutul de la nord de Ploieşti. Nu excludem posibilitatea ca aşezări de acelaşi tip să existe şi mai departe spre vest de cea descrisă aici.

Obiectivul nefiind cercetat prin săpături nu sîntem în măsură să precizăm stratigrafia din cuprinsul lui (ne referim la stratul format în cursul epocii neolitice). Un indiciu cu privire la o locuire mai intensă şi de durată pare să-l constituie observaţia că terenul respectiv este ceva mai înalt decît ogoarele din jur.

Precum s-a văzut din cele relatate mai sus, ca tip de aşezare obiectivul de la Mălăeştii de Sus nu se deosebeşte de altele similare din jud. Buzău, cercetate prin săpături.

În privinţa ocupaţiilor, cum este şi firesc, datele sînt încă puţine. Uneltele, mai ales cele din silex, sînt numeroase dovedind că existau posibilităţi mari de obţinere a materiei prime, din zonă sau pe calea schimburilor cu alte comunităţi mai depărtate.

Interesante sînt observaţiile făcute asupra ceramicii. Se cuvine să subliniem faptul că deşi au fost cercetate prin săpături cîteva aşezări de tip Aldeni II din zona de dealuri a Munteniei, pînă acum au fost publicate prea puţine materiale de acest tip. Prin numărul de fragmente ceramice prezentate lotul nostru este cel mai bogat.

După cum se ştie aspectul cultural Aldeni II aflat în ţinuturile dintre ariile de răspîndire ale culturilor Cucuteni şi Gumelniţa s-a format din amestecul unor elemente specifice celor două culturi. Din observaţiile făcute pînă acum rezultă că în unele staţiuni predomină în domeniul ceramicii elementele de tip Gumelniţa, iar în altele cele de tip Cucuteni. În complexul de la Mălăeştii de Sus, unele elemente principale (cum sînt paharele) sînt de tip cucutenian. Elementele specifice culturii Gumelniţa sînt foarte puţine. În stadiul actual al cercetării, pare să rezulte că în zona din preajma Teleajenului predomină elementele cucuteniene, de pus

în legătură cu o influenţă puternică şi probabil cu contacte avute cu comunităţile din sud-estul Transilvaniei. Nu putem trece cu vederea şi constatarea că fragmentele ceramice cu decor pictat din obiectivul cercetat prezintă unele particularităţi, neîntîlnite în alte aşezări similare.

Atrage atenţia numărul apreciabil al figurinelor, mai cu seamă al celor zoomorfe.

În încheiere, se poate spune că aşezarea prezentată este importantă, deşi a fost cercetată numai la suprafaţă, din două puncte de vedere: a) delimitează spre vest arealul Aldeni II şi b) se află într-o zonă relativ puţin cercetată în privinţa epocii neolitice.

★

Dintre materialele strînse de la suprafaţa solului sînt de semnalat şi cîteva cioburi deosebite, care datează din epoca bronzului [3]. Ne referim la o ceaşcă adîncă tronconică, cu toartă scurtă verticală. Suprafaţa ei este neregulată. Drept decor, lîngă buză, are o proeminenţă mică, alungită, pe orizontală. Din cele cîteva tortiţe adunate, amintim una de la o ceşcuţă din pastă fină. Pe partea de sus a torţii este un buton ca o pastilă mică. Forma acestei torţi este specifică vaselor din cultura Tei. Constatarea ne face să atribuim aceleiaşi culturi şi celelalte cîteva fragmente de torţi şi de vase similare. Este o dovadă că pe locul ,,Mornel'' sau în preajma lui a existat o aşezare de tip Tei. Subliniem că este cel mai nordic punct, cunoscut pînă acum, cu astfel de descoperiri din jud. Prahova.

Tot pe locul ,,Mornel'' s-au găsit şi cîteva cioburi din pastă grosolană, din borcane înalte, cu corpul arcuit, ornamentate, mai jos de buză, cu cîteva brîuri în relief, alveolare, asociate, probabil, cu proeminenţe. După aspect, aceste cioburi par să dateze din prima epocă a fierului [4].

L'AGGLOMÉRATION NÉOLITHIQUE DE TYPE ALDENI II DÉCOUVERTE À MĂLĂEŞTII DE SUS (dép. de Prahova)

(RÉSUMÉ)

Par des recherches archéologiques éxécutés à la surface du terrain au lieu dit ,,Mornel'' dans les environs du village Mălăeştii de Sus on a découvert une agglomération appartenant au facies culturel Aldeni II, jusqu'à présent le plus ouestique complex de ce type.

On a recuilli à la surface du sol des nombreuses outils en silex, en pierre polie, ainsi que des fragments céramiques quelqu'une d'eux à décor peint. De même on a trouvé des figurines : une représentant une personnage féminin et encore d'autres zoomorphes.

[3] Aducem mulţumirile noastre octogenarului Vasile Simion, cu care am cercetat (în apropierea aşezării neolitice) ,,Dealul Coţofeneştilor'', reuşind a întocmi ,,Istoricul descoperirii coifului de aur de la Coţofeneşti''. Pe versantul sudic al dealului amintit, pe locul ,,Pe Ciobănească'', am găsit ceramică şi monede dacice.

[4] Pe această cale aducem sincere mulţumiri Mariei Gh. Georgescu din Mălăeştii de Sus, care a dat tot sprijinul cercetării arheologice.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Mălăeştii de Sus. Lames en silex.

Fig. 2 et 3. Mălăeştii de Sus. Outils en silex.

Fig. 4. Mălăeştii de Sus. Outils en pièrre taillée.

Fig. 5. Mălăeştii de Sus. 1. Figurine en terre cuite, représentent une femme ; 2. Pied d'une figurine ; 3. Pendantif-amulette en terre cuite ; 4—5. Pintadères.

Fig. 6. Mălăeştii de Sus. Figurines zoomorphes en terre cuite.

Fig. 7. Mălăeştii de Sus. 1—3 Pommes des couvercles ; 4. Fragment céramique provenant d'un vase double ; 5. Fragment d'un vase „boîte" ; 6. Fragment d'un vase avec tuyau.

Fig. 8. Mălăeştii de Sus. 1, 3. Tessons rondes perforés ; 2. Fusaïole fragmentaire ; 4—7. Vases en miniature.

Fig. 9. Mălăeştii de Sus. Manchons des grandes cuillers.

Fig. 10. Mălăeştii de Sus. Petit vase à trois pieds.

Fig. 11. Mălăeştii de Sus. Fragments céramiques des vases d'usage commun.

Fig. 12. Mălăeştii de Sus. Fragments céramiques en pâte fine : 1. Avec décor à cannelures ; 2, 4, 7. À décor peint avec de la couleur blanche ; 3, 8 À décor incisé ; 5. Tuyau d'un vase ; 6. Fragments avec des proéminences ; 10. Plaque en terre cuite, perforée.

Fig. 13. Mălăeştii de Sus. Fragments des vases en pâte fine : 4, 15. À décor peint avec de la couleur blanche ; Le reste ayant ornament incisé, proeminences, alveoles.

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA ISTORIA BANATULUI ÎN SECOLELE VII-IX E. N.

DE

ADRIAN BEJAN

Pentru epoca prefeudală, cunoașterea istoriei teritoriului cuprins între cursul inferior al Mureșului, rîul Tisa și Dunăre (Banatul) este încă mult îngreunată de numărul relativ mic de descoperiri arheologice intrate în circuitul științific prin publicarea lor în literatura de specialitate; materialele arheologice mai vechi, provenind, în majoritatea lor din descoperiri fortuite, nu permit concluzii istorice, iar descoperirile recente sînt încă în mare parte inedite. De aceea, lucrările istorice apărute la noi în țară și în străinătate, care au inclus teritoriul Banatului în sfera lor de cercetare, s-au axat îndeosebi pe descoperiri provenind din spațiile învecinate celui bănățean, datele oferite de aceste zone generalizîndu-se și pentru Banat.

Materialele arheologice ce fac obiectul investigației noastre provin de pe teritoriul Banatului. Publicarea lor constituie un punct de plecare pentru o mai bună cunoaștere a epocii prefeudale în Banat în contextul istoriei naționale.

I. CERAMICĂ DIN COLECȚIA VECHE A MUZEULUI BANATULUI, TIMIȘOARA

1. Jebel (com. Jebel, jud. Timiș) [1]. Văscior de mici dimensiuni, apropiindu-se prin forma sa de pahar. Aspectul zvelt se datorează corpului tronconic, cu fundul mic, pereții foarte puțin curbați, umăr puțin profilat și plasat spre extremitatea superioară a vasului, unde diametrul se mărește foarte mult față de fund. Gura vasului, cu diametrul aproape dublu față de cel al fundului, are buza puțin răsfrîntă spre exterior și terminîndu-se rotunjit. Fundul este mic și drept. Vasul, puțin excentric față de axă, este lucrat cu mîna, din pastă cenușiu-negricioasă. Dimensiuni: Înălțime 12,6 cm, diametrul gurii 8,2 cm, diametrul maxim 8,5 cm, diametrul fundului 4,5 cm (fig. 1/7; 2/2).

2. Lovrin (com. Lovrin, jud. Timiș) [2]. Vas lucrat la roata înceată, de tipul oalei-borcan. Execuție mai puțin îngrijită, asimetrică. Forma ușor bitronconică, cu diametrul maxim pe mijlocul vasului, iar buza răsfrîntă în exterior și rotunjită. Păstrat fragmentar, lipsește o parte din buză, pînă peste umăr. Fundul, bombat, are zgîriate cele două axe (diametre) în formă de cruce. Pereții, groși, sînt din pastă zgrunțuroasă,

[1] Muzeul Banatului, inventar IV, nr. 6692.
[2] M.B. IV, 4363.

S C I V A, Tomul 34, nr. 4 București, octombrie—decembrie, 1983, p. 349—362

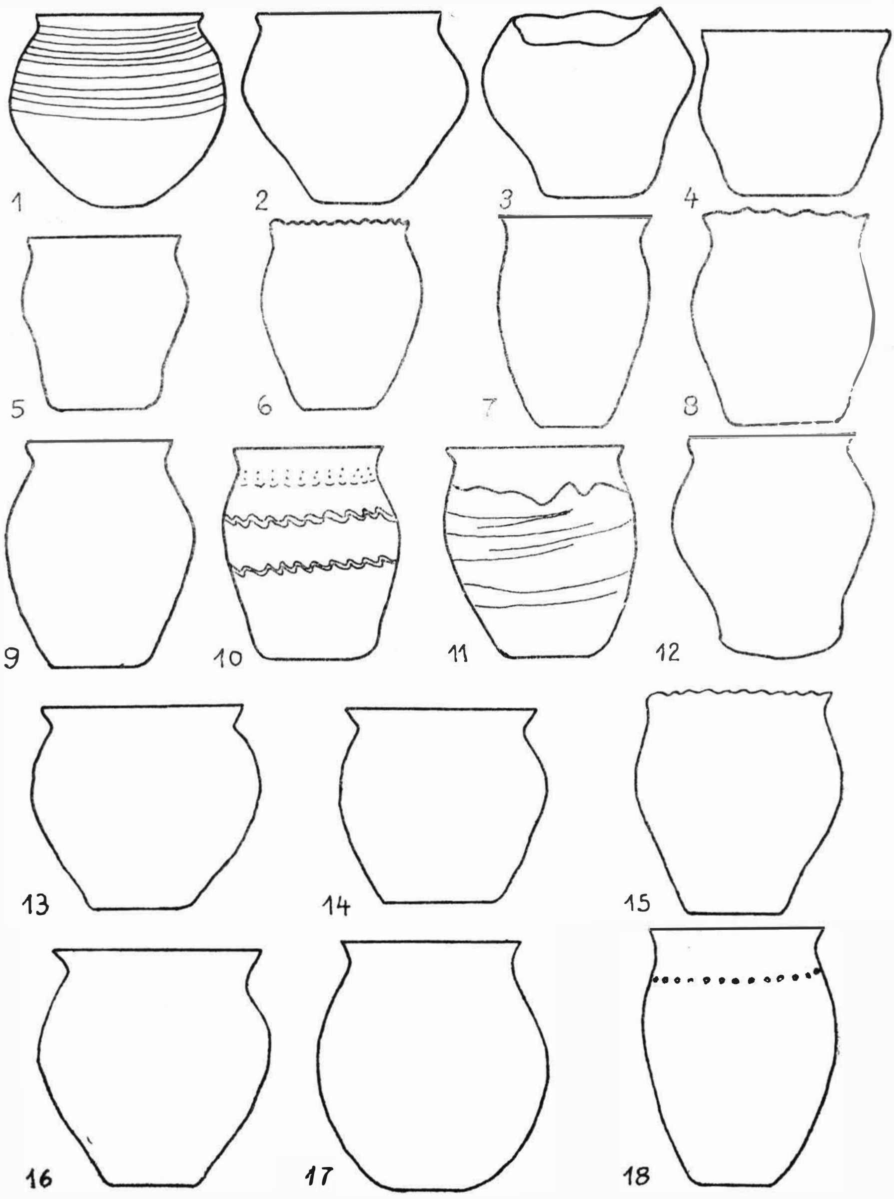

Fig. 1. Ceramică din colecţia veche a Muzeului Banatului Timişoara.

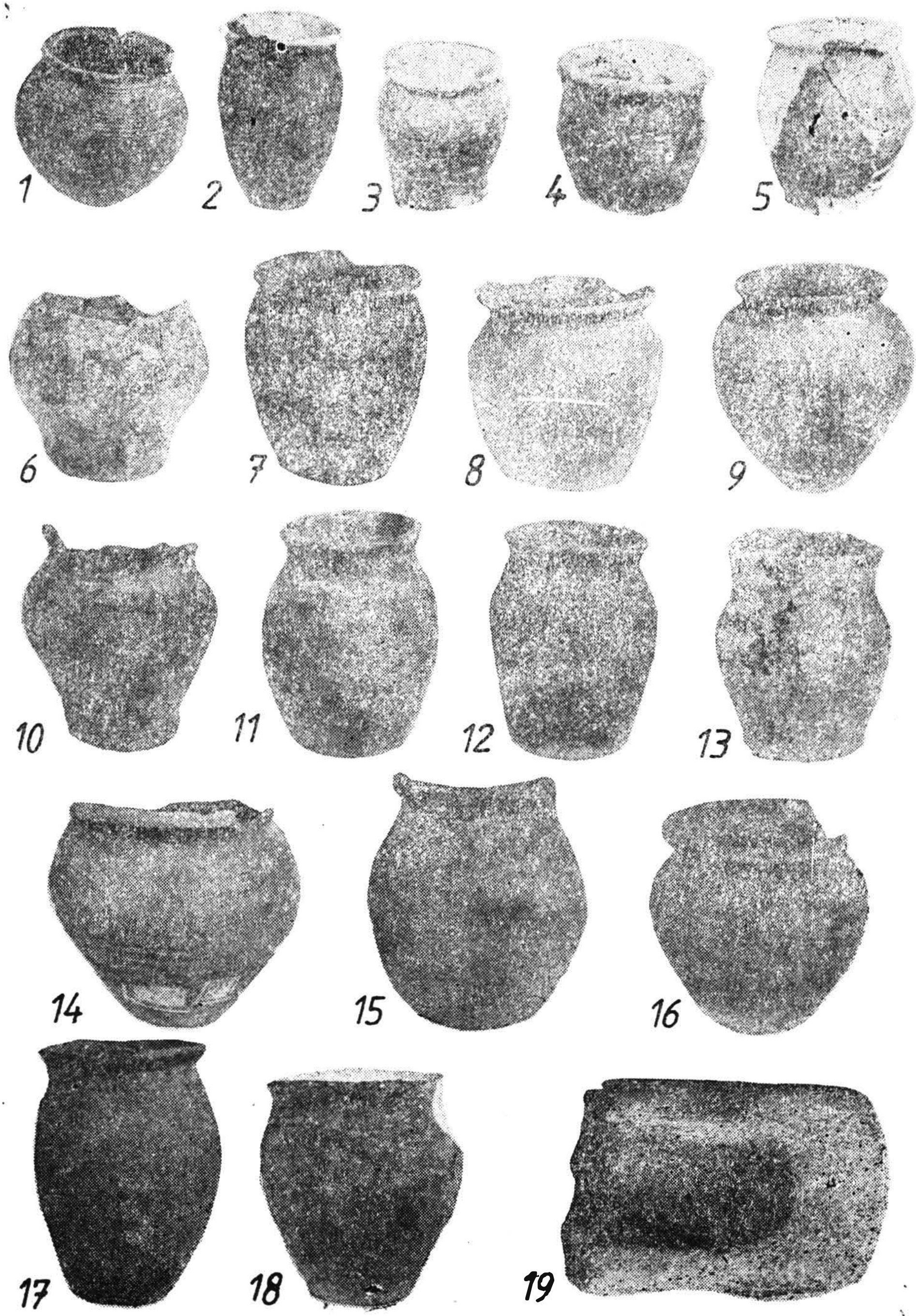

Fig. 2; 1—18 Ceramică din colecţia veche a Muzeului Banatului Timişoara; 19 tipar pentru turnat metale descoperit la Remetea Mare (jud. Timiş).

de calitate relativ bună, cu nisip în compoziţie, de culoare cenuşie şi poartă puternice urme de ardere ulterioară. Dimensiuni : Înălţime 11,5 cm, diametrul gurii 9,5 cm, diametrul maxim 12 cm, diametrul fundului 8,5 cm (fig. 1/17 ; 2/15).

3. Lovrin (com. Lovrin, jud. Timiş)[3]. Vas puţin ciobit la gură şi la fund, de tipul oalei-borcan. Lucrat cu roata înceată, din pastă de bună calitate, zgrunţuroasă, de culoare neagră-cenuşie. Are formă tronconică, cu fund mic şi umăr puţin evoluat, gît scurt, gura largă, cu buza puţin răsfrîntă în afară, rotunjită la extremitate. Este decorat deasupra umărului cu o linie în val înalt, executată neglijent, iar pe corp, pînă mai jos de mijlocul vasului, sînt incizate mai multe linii orizontale, trase neglijent şi neparalel. Dimensiuni : Înălţime 12 cm, diametrul gurii 9,4 cm, diametrul maxim 10,6 cm, diametrul fundului 7 cm (fig. 1/11 ; 2/7).

4. Parţa (com. Şag, jud. Timiş)[4]. Oală-borcan lucrată la roata înceată, din pastă de culoare cărămizie. Vasul are formă scundă şi pîntecoasă, cu fund drept, pereţii tronconici şi umărul plasat în partea superioară a corpului. Fără gît, buza se răsfrînge puternic în afară şi se termină rotunjit. Pe corp se văd striuri de la roata olarului. Vasul, ars oxidant, este din pastă zgrunţuroasă, cu nisip în compoziţie, de bună calitate. Dimensiuni : Înălţime 14,5 cm, diametrul gurii 14,5 cm, diametrul maxim 16 cm, diametrul fundului 11 cm (fig. 1/14 ; 2/8).

5. Rudna (com. Giulvăz, jud. Timiş)[5]. Vas de tipul oalei-borcan, executat la roată rapidă, din pastă fină, cu nisip în compoziţie, arsă oxidant la culoarea cărămizie. Formă zveltă, bine executată, cu umărul deasupra mijlocului, cu buza răsfrîntă în afară şi terminîndu-se rotunjit. Dimensiuni : Înălţime 16 cm, diametrul gurii 11,6 cm, diametrul maxim 13,8 cm, diametrul fundului 7,2 cm (fig. 1/16 ; 2/9).

6. Satchinez (com. Satchinez, jud. Timiş)[6]. Vas borcan de mici dimensiuni, lucrat cu mîna, provenind dintr-un mormînt din hotarul satului. Corpul, fără a fi globular, este mult rotunjit. Gîtul este înalt, tronconic, răsfrînt în exterior şi terminat cu o buză decorată cu alveole. Spre fund formează o mică porţiune dreaptă pentru susţinere, asemeni unui picior. Diametrul maxim este în partea superioară a vasului. Arderea este incompletă, pasta, de calitate inferioară, are culoare cenuşiu-negricioasă. Este întreg, doar puţin crăpat. Dimensiuni : Înălţime 10 cm, diametrul gurii 9,8 cm, diametrul maxim 11 cm, diametrul fundului 7,4 cm. Vasul este excentric faţă de axa sa. Fundul vasului este drept (fig. 1/8 ; 2/13).

7. Sînicolaul Mare (jud. Timiş)[7]. Borcănaş de mici dimensiuni, păstrat întreg dar crăpat. Fundul este mic, corpul puternic bombat dă un aspect globular vasului, prin diametrul maxim plasat pe mijlocul său. Buza, foarte mică, se răsfrînge brusc din corpul vasului, terminîndu-se rotunjit. De sub gît şi pînă deasupra umărului, este decorat cu striuri puternic reliefate, orizontale şi dese. Executat la roată înceată, din pastă de bună calitate, zgrunţuroasă, arsă inoxidant, de culoare cenuşie. Urme

---

[3] M.B. IV, 1358.
[4] M.B. IV, 1228.
[5] M. B. IV, 1346.
[6] Fără număr de inventar.
[7] M. B. IV, 1355.

puternice de ardere ulterioară. Descoperit în anul 1958, cu ocazia unei periegheze. Dimensiuni : Înălţime 8,7 cm, diametrul gurii 7,3 cm, diametrul maxim 9,8 cm, diametrul fundului 4,5 cm (fig. 1/1 ; 2/1).

8. Şag (com. Şag, jud. Timiş) [8]. Mic văscior lucrat cu mîna, din pastă de calitate inferioară, cu paie în compoziţie. Corpul uşor bombat, se prelungeşte spre extremităţi. În partea superioară umărul, plasat deasupra mijlocului, după o curbă mică, se continuă într-o buză puţin răsfrîntă în exterior. În partea inferioară, corpul formează un mic picior de susţinere, puţin lăţit şi terminîndu-se drept. Ardere incompletă, culoare cărămiziu-negricios, cu puternice urme de ardere ulterioară. Buza, păstrată fragmentar, este decorată cu alveole. Dimensiuni : Înălţime 8 cm, diametrul gurii 6,2 cm, diametrul maxim 7 cm, diametrul fundului 5,4 cm (fig. 1/5 ; 2/3).

9. Timişoara (jud. Timiş) [9]. Borcănaş executat la roată rapidă, din pastă fină, de bună calitate, cu nisip în compoziţie, arsă oxidant. Fundul vasului este relativ mic şi terminat drept. Corpul se lărgeşte mult spre mijloc, puţin deasupra acestuia fiind plasat umărul, puternic rotunjit. Buza, păstrată fragmentar, se răsfrînge spre exterior şi se termină de asemenea rotunjit. Pe corp se păstresză striuri orizontale de la roata olarului. Dimensiuni : Înălţime 10 cm, diametrul gurii 10 cm, diametrul maxim 12 cm, diametrul fundului 5 cm (fig. 1/2 ; 2/14).

10. Banat. Loc de descoperire necunoscut [10]. Oală-borcan fragmentară, cu gîtul şi buza lipsă, lucrată cu mîna. Execuţie grosolană, din pastă de proastă calitate. Corp globular, prelungindu-se în partea inferioară cu un picior de susţinere. Fundul este drept. Ardere incompletă, culoare cenuşiu-negricioasă. Dimensiuni : Înălţime păstrată 10—12 cm, diametrul maxim 11 cm, diametrul fundului 7,6 cm (fig. 1/3 ; 2/6).

11. Banat. Loc de descoperire necunoscut [11]. Oală-borcan de mici dimesiuni, lucrată la roata rapidă, din pastă de bună calitate, arsă inoxidant, de culoare cenuşie. Păstrat întreg, foarte puţin deteriorat la buză. Forma zveltă, cu umărul în partea superioară a corpului vasului, cu buza răsfrîntă în exterior şi uşor faţetată, iar fundul drept. Pe corp, de sub buză pînă la umăr, decorat cu striuri paralele, orizontale, executate la roata olarului. Pe corp are mai multe pete albicioase. De asemenea la exterior are urme de ardere ulterioară. Dimensiuni : Înălţime 9,6 cm, diametrul gurii 8,8 cm, diametrul maxim 10 cm, diametrul fundului 5,4 cm (fig. 1/13 ; 2/16).

12. Banat. Loc de descoperire necunoscut [12]. Oală-borcan, păstrată fragmentar, cu buza lipsă aproape în întregime. Forma zveltă, lucrată la roata înceată. Umărul, în partea superioară a vasului, se continuă cu o buză bine profilată, răsfrîntă spre exterior şi rotunjită. În partea inferioară, vasul se strangulează formînd un mic picior de susţinere, puţin teşit la bază. Ardere incompletă, pastă de culoare cenuşie atît în spăr-

---

[8] M. B. IV, 544.

[9] M. B. IV, 4375.

[10] Fără număr de inventar. Reorganizarea depozitelor arheologice ale muzeului Banatului, comparîndu-se în paralel şi cele patru inventare ale secţiei de istoric elaborate de-a lungul timpului, vor depista probabil pentru o parte din piesele colecţiei muzeului locul de descoperire şi numărul de inventar pierdute.

[11] M. B. IV, 4352.

[12] M. B. IV, 4240.

tură, cît și la exterior, avînd pietricele mărunte în compoziție. Dimensiuni : Înălțime 12,6 cm, diametrul gurii 9,4 cm, diametrul maxim 12 cm, diametrul fundului 7,4 cm (fig. 1/12 ; 2/10).

13. Banat. Loc de descoperire necunoscut[13]. Borcănaș zvelt, lucrat cu mîna, din pastă de bună calitate, zgrunțuroasă, corpul puțin bombat datorită diametrului maxim plasat spre mijlocul vasului, buza înaltă și puțin răsfrîntă în exterior, terminată rotunjit. Pasta, cu pietricele mici și nisip în compoziție, este arsă incomplet. Culoare cărămiziu-negricioasă, cu puternice urme de ardere ulterioară. Dimensiuni : Înălțime 12,6 cm, diametrul gurii 7,8 cm, diametrul maxim 10 cm, diametrul fundului 7 cm (fig. 1/9 ; 2/11).

14. Banat. Loc de descoperire necunoscut[14]. Borcănaș zvelt, lucrat cu mîna, de formă tronconică cu umărul în partea superioară a vasului, buza înaltă și răsfrîntă puțin spre exterior, terminată aproape drept. Pastă de bună calitate, cu nisip și pietricele mărunte, arsă incomplet, de culoare neagră. La exterior păstrează urme puternice de ardere ulterioară. Fundul este drept. Decorație : două benzi de cîte două linii în val mărunt, dispuse pînă spre mijlocul vasului. Pe gît, la punctul de întîlnire cu umărul, două rînduri de împunsături dese și mărunte, făcute cu un bețișor triunghiular. Dimensiuni : Înălțime 11,7 cm, diametrul buzei 8 cm, diametrul maxim 9,4 cm, diametrul fundului 7 cm (fig. 1/10 ; 2/12).

15. Banat. Loc de descoperire necunoscut[15]. Vas de mici dimensiuni lucrat cu mîna, păstrat fragmentar (o parte din buză lipsă). Corp puțin globular, alungindu-se spre extremități. Pereții sînt groși, din pastă de proastă calitate, cu paie în compoziție, arsă incomplet, de culoare cărămizie, spre cenușiu la exterior, probabil de la arderi ulterioare. Buza răsfrîntă puțin spre exterior se termină rotunjit, gura este largă cît diametrul maxim. Pe umăr este decorat cu un rînd de împunsături imprimate cu un bețișor triunghiular. Dimensiuni : Înălțime 8 cm, diametrul gurii 6,2 cm, diametrul maxim 7 cm, diametrul fundului 5,4 cm (fig. 1/4 ; 2/4).

16. Banat. Loc de descoperire necunoscut[16]. Oală lucrată cu mîna, de dimensiuni mijlocii, păstrată fragmentar și restaurată, din pastă de proastă calitate, cu pietricele în compoziție, zgrunțuroasă, arsă incomplet, de culoare cărămiziu negricioasă și cu urme puternice de ardere ulterioară. Tip de vas cu fund îngust față de corp, lărgindu-se foarte mult spre mijloc, cu gura foarte largă și buza puțin răsfrîntă în exterior și decorată cu alveole. Dimensiuni : Înălțime 21 cm, diametrul buzei 17 cm, diametrul maxim 19 cm, diametrul fundului 10 cm (fig. 1/6 ; 2/5).

17. Banat. Loc de descoperire necunoscut[17]. Vas de tipul oalei-borcan, executat cu mîna, din pastă amestecată cu pietricele. Aproape întreg, spart la fund și restaurat. Ardere incompletă, culoare cenușiu cărămizie. Formă ovală, cu extremitățile alungite. Fund relativ mic și drept, diametrul maxim plasat spre mijlocul vasului, buza răsfrîntă puțin spre exterior. Puțin excentric față de axa sa. Sub buză este decorat cu un rînd de împunsături triunghiulare, dese, făcute cu bețișorul. Dimensiuni :

---

[13] M. B. IV, 4353.
[14] M. B. IV, 4353 (nr. inv. dublu).
[15] M. B. IV, 4239.
[16] M.B. IV, 4236.
[17] M.B. IV, 4238.

Înălţime 18 cm, diametrul gurii 11,3 cm, diametrul maxim 13,4 cm, diametrul fundului 7,6 cm (fig. 1/18; 2/17).

18. Banat. Loc de descoperire necunoscut[18]. Borcănaş cu corp uşor bitronconic, avînd însă mijlocul rotunjit şi plasat spre centrul vasului, păstrat fragmentar, întregit. Lucrat cu mîna, din pastă cu pietricele, ars incomplet, de culoare cenuşiu-cărămizie, cu urme de ardere ulterioară la exterior. Buza vasului este dreaptă, se răsfrînge foarte puţin spre exterior şi este decorată cu alveole. Dimensiuni: Înălţime 13,6 cm, diametrul gurii 10,2 cm, diametrul maxim 11 cm, diametrul fundului 7,3 cm (fig. 1/15; 2/18).

II. DESCOPERIRI RECENTE [19]

1. Timişoara-Fratelia. În cadrul săpăturilor de salvare efectuate de Muzeul Banatului la aşezarea şi necropola de comună primitivă (epoca bronzului-Hallstatt) s-au descoperit în acest punct şi urmele unei aşezări prefeudale, distruse în cea mai mare parte. Bordeiele degajate aici sînt dotate cu vetre de foc libere, ovale. Săpăturile, recuperînd doar o parte mică din aşezare, nu au descoperit cuptoare sau alte anexe de locuinţe. Ceramica recuperată, care reprezintă majoritatea materialului arheologic al aşezării, este de două categorii:

a) fragmente de vase lucrate cu mîna, din pastă de proastă calitate, arsă incomplet, de culoare cărămizie şi cenuşiu negricioasă, categorie ceramică aflată într-un procent redus.

b) ceramică lucrată la roată înceată, din pastă zgrunţuroasă, de culoare cărămiziu-roşiatică, aspră la pipăit, avînd uneori în compoziţie nisip cu granulaţie mare sau pietricele, executată îngrijit şi bine arsă oxidant. Aparţine unor vase de tipul oalei-borcan, de mărimi mijlocii, cu umărul pe mijlocul vasului sau în partea superioară a sa, cu buza răsfrîntă spre exterior. Unele din ele sînt decorate în partea superioară cu linii orizontale şi linii în val.

2. Remetea Mare, punct „Gomila lui Pituţ". În cadrul săpăturilor organizate la aşezarea hallstattiană şi necropola de epocă Latène de aici au apărut urmele unei întinse aşezări prefeudale. Au fost degajate cinci locuinţe, apărute în secţiunile practicate în anii 1975—1976, fără a se depăşi însă obiectivele de cercetare menţionate. Trei dintre locuinţe sînt semibordeie cu cîte o vatră de foc; o locuinţă de suprafaţă conţinînd un atelier de prelucrat metalul în care s-a descoperit o vatră de

[18] M.B. IV, 4237.

[19] Şantierul arheologic de la Remetea Mare a fost condus şi organizat de arheologul Florin Medeleţ de la Muzeul Banatului, Timişoara. Colaborînd la campaniile de săpături din anii 1975 şi 1976, am participat la recuperarea, alături de elemente ale aşezării hallsttatiene şi a necropolei Latène, a descoperirilor prefeudale de la Remetea Mare-Gomila lui Pituţ din cei doi ani menţionaţi. În anul 1977 au început săpăturile de salvare la Timişoara-Fratelia, conduse de asemenea de arheologul Florin Medeleţ. În cadrul necropolei de comună primitivă au apărut cele citeva locuinţe prefeudale la salvarea cărora am participat. Ca urmare a participării mele la aceste săpături, mi-a revenit dreptul de valorificare ştiinţifică a materialelor prefeudale din cele două obiective. Muţumesc pe această cale directorului Muzeului Banatului, conf. dr. Mihai Fătu, pentru punerea la dispoziţie a materialului prefeudal de la Remetea Mare-Gomila lui Pituţ şi Timişoara-Fratelia în vederea valorificării sale ştiinţifice.

mari dimensiuni pe care se aflau fragmente dintr-o vatră portabilă (fig. 3/3), două creuzete mici (fig. 3/1—2) și un tipar fragmentar din lut ars, de mici dimensiuni, pentru turnat lingouri de metal (fig. 2/19). Atît creuzetele cît și tiparul indică existența aici a unui atelier de prelucrat metale în care se executau și piese mărunte.

A doua locuință, tot de suprafață, conține un cuptor de tip pietrar, din cadrul căruia s-au recuperat fragmentele mai multor vase întregibile (fig. 3/4—7). La vest de locuință a fost degajat un cuptor de olar de tipul cuptoarelor cu grătar. Stratigrafic, cuptorul nu se leagă de locuință, el aparține însă așezării, fiind deci contemporan cu locuința [20].

Materialul recuperat din așezarea prefeudală de la Remetea Mare Gomila lui Pituț constă îndeosebi din ceramică, atît lucrată cu mîna (în proporție mai redusă), cît îndeosebi ceramică lucrată la roata de mînă, înceată. Ceramica lucrată cu mîna constă din fragmente ceramice în majoritate atipice, din pastă de proastă calitate, executată grosolan. Ceramica lucrată la roată este îndeosebi de culoare roșie-cărămizie, înscriindu-se tipologic în categoria oalelor-borcan, executate îngrijit, într-o tehnică perfecționată, din pastă de bună calitate, cu nisip (uneori nisip cu granulație mare) în compoziție, aspră la pipăit. Vasele sînt decorate în partea superioară prin incizie, cu registre de linii orizontale, cu linii în val sau, mai rar, un rînd de împunsături executate cu bețișorul.

Prin prisma acestor descoperiri este de presupus că așezarea de la Remetea Mare-Gomila lui Pituț este o așezare de mai mari proporții, ea existînd de asemenea într-o perioadă mai îndelungată de timp. Nedescoperindu-se, în afara tiparului, a celor două creuzete și a două bucăți de gresie pentru ascuțit (cute) decît ceramică, datarea așezării s-a realizat îndeosebi prin analogiile oferite de ceramica recuperată.

3. Caransebeș. În apropierea orașului Caransebeș, în zona numită „Balta Sărată", cercetările arheologice de teren au descoperit în ultimii ani materiale arheologice prefeudale și feudal-timpurii, semnalîndu-se astfel prezența în zonă a unor locuiri din aceste perioade; astfel, s-a descoperit ceramică de sec VII-IX e.n. la poalele dealului „Zlăghița" și din locul numit „Cîmpul lui Poșta"; urme de locuire din aceeași perioadă în locul numit „Carbonifera Veche", precum și gropi cu material de sec. VI-VII e.n. în locul numit „Cîmpul lui Corneanu" [21].

III.a. Ceramica prezentată, provenind din descoperirile fortuite, se poate grupa, după tehnica de execuție a vaselor, în trei categorii:

1. Ceramică lucrată la roata rapidă;
2. Ceramică lucrată la roata înceată;
3. Ceramică lucrată cu mîna.

1. Ceramica lucrată la roata rapidă este reprezentată prin trei vase (fig. 1/2; 13; 16), toate trei de tipul oalei-borcan, nedecorate, cu puternice urme de ardere ulterioară. Forma lor zveltă, cu buza răsfrîntă spre exterior și rotunjită, pasta de calitate superioară, culoarea cărămiziu-

---

[20] Alături de locuințele prefeudale au fost degajate și cîteva morminte de înhumație fără inventar, contemporane cu așezarea.

[21] A. Bejan-P. Rogozea, Studii și comunicări. Etnografie-Istorie, 4, Caransebeș, 1982, p. 213—225.

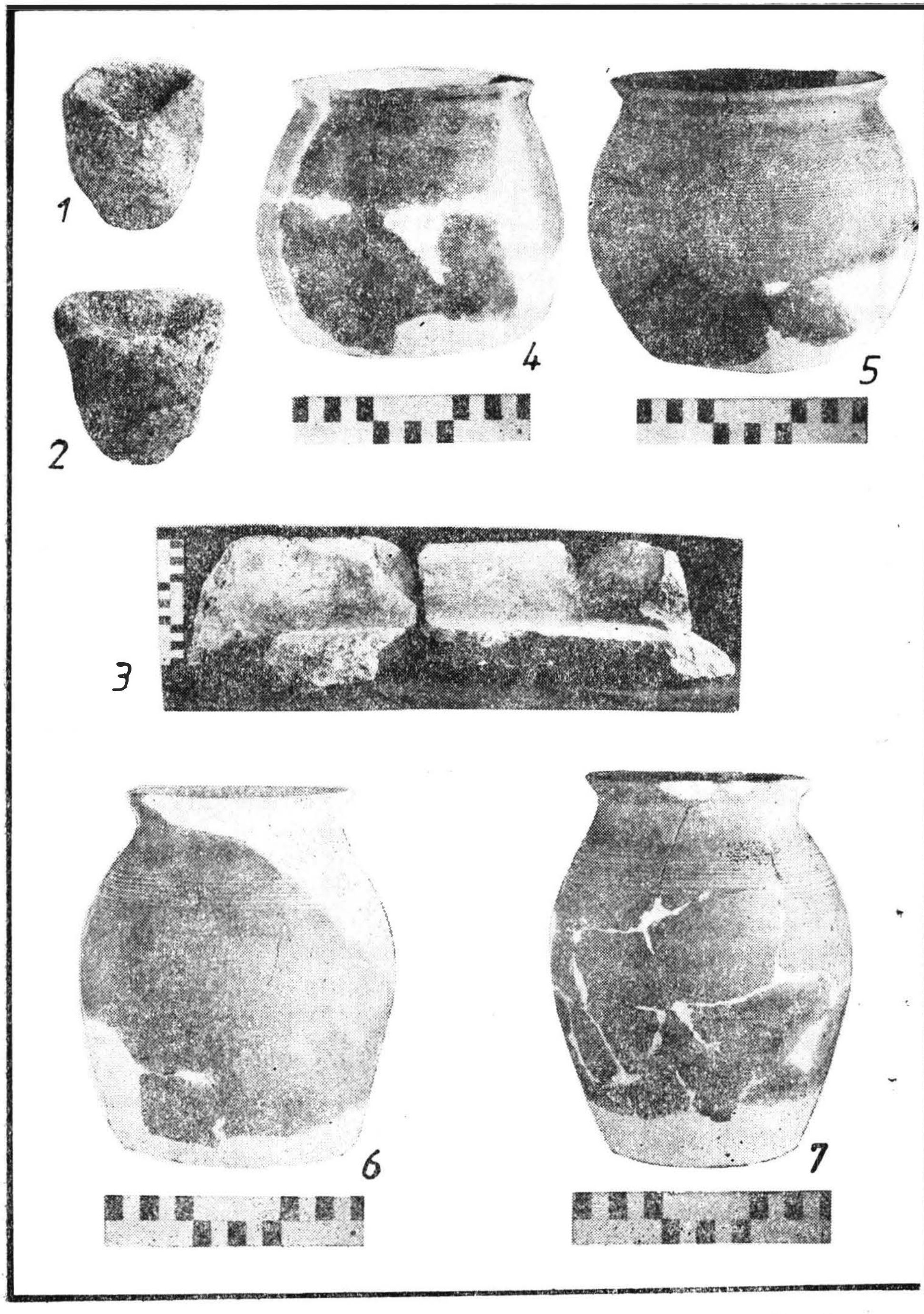

Fig. 3. Materiale arheologice descoperite la Remetea Mare (jud. Timiş)

roșiatică obținută prin ardere oxidantă, indică tradiția post-romană a acestor vase, ce își găsesc analogii în ceramica post-romană de sec. VII din așezările de pe teritoriul țării noastre [22].

2. *Ceramica lucrată la roata înceată.* Reprezentată prin patru vase (fig. 1/1 ; 11 ; 14 ; 17) este mai diversificată tipologic. Borcănașul scund, de formă globulară, cu fund îngust, gura largă și buza mică și puțin răsfrîntă, lipsit aproape de gît, își găsește analogii în necropolele de sec. VII-VIII, în vase de aceeași factură dar puțin mai înalte din cimitirele slave de la Pilismarot [23] și Želovce [24] ; în complexele asemănătoare de la Želovce [25], Nin [26] și Szébeny [27] apar și văscioarele tronconice, cu fund drept sau puțin bombat, cu diametrul maxim pe mijlocul vasului, asemenea exemplarului de la Lovrin (fig. 1/17) ; în schimb oalele-borcan de dimensiuni mijlocii, înalte și de formă tronconică, dar executate neglijent (fig. 1/11), ca și cele mai scunde dar mai pîntecoase, din pastă de bună calitate, arsă oxidant, sînt forme de oală-borcan mai tîrzii, databile în sec. IX, întîlnite în necropole din această perioadă de la Trnovec [28] și Nitra [29], Devinska Nová Ves [30] (Slovacia) și Starcovici (Iugoslavia) [31].

3. *Ceramica lucrată cu mîna.* Este categoria cea mai mare dintre vasele prezentate (11 piese). Prin pastă și tehnică de execuție, se subîmparte în două grupe :

a) vase executate neîngrijit, din pastă de proastă calitate, cu cioburi pisate în compoziție, arse incomplet, de culoare cărămiziu-cenușie sau negricioasă, nedecorate sau decorate cu un rînd de împunsături sub buză, avînd buza puțin răsfrîntă în exterior, dreaptă sau decorată cu alveole. După formă, se includ în mai multe variante : vase mici cu corp bombat, ușor prelungit spre extremități, cu gura largă, de același diametru ca și fundul sau chiar mai mare (fig. 1/4,5) ; borcănașe cu corp bombat, cu partea inferioară prelungindu-se într-un mic picior de susținere, cu buza zveltă și bine profilată (fig. 1/3,12) sau cu gît înalt și puțin tronconic și buza decorată cu alveole (fig. 1/8) ; vase piriforme, prelungi, svelte, executate mai îngrijit, cu buza bine profilată, rotunjită sau cu alveole (fig. 1/6, 7, 18) nedecorate sau decorate cu un rînd de împunsături executat cu bețișorul ; în sfîrșit, vasul de dimensiuni mijlocii, cu fund îngust și gură foarte largă, lărgindu-se foarte mult în partea sa superioară, cu buza destul de bine profilată și decorată cu alveole (fig. 1/15). Toate aceste vase, cu excepția poate a ultimului, de dimensiuni mari, provin probabil din necropole. Prin analogiile pe care le prezintă, formele mai

22 O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 132, fig. 31/2—3 (ceramică categoria a II-a grupa A, cu analogii).

23 É. Garan, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar Finds in the avar period (567—828) in Hungarian*, I, Budapesta, 1975, p. 253, f. 10/10.

24 Z. Čilinska, SlovArch, 18, 1970, 1, p. 61 fig. 3/11.

25 Idem, Archaeologia Slovaca Catalogi, 5, Bratislava, 1973, p. 228 pl. LXXX/7,M. 476.

26 J. Belošević, Materjáli, Belgrad, 9, 1972, pl. VIII/2.

27 *Avar Finds*, p. 58, fig. 7/1, M. 77.

28 A. Točik, SlovArch, 18, 1970, 2, p. 239, pl. XXV/39, M. 28 și p. 237, pl. XXIII/3.

29 B. Chropovský, SlovArch, 20, 1970, 1, pl. X/1.

30 J. Elsner, *Devinska Nová Ves*, Bratislava, 1952, pl. 66/6, M. 731.

31 J. Belošević, Balcanoslavica, 3, Belgrad 1974, pl. VI/1, M. 10.

puţin evoluate se înrudesc cu olăria slavă timpurie [32]. Tipologic, formele mai evoluate se întîlnesc în olăria dacică lucrată cu mîna ca şi în cea din perioada romană şi postromană, buzele cu alveole ca şi împunsăturile realizate cu beţişorul fiind de asemenea caracteristice şi ceramicii dacice [33]. Fără a se putea face precizări mai amănunţite, datorită caracterului fortuit al descoperirilor, precizăm că ele se datează în secolele VI-VII e.n.

b) ceramică prelucrată cu mîna, din pastă arsă oxidant dar incomplet, de forma oalei fără toartă, cu profilul zvelt, avînd buza răsfrîntă în afară şi rotunjită, cu diametrul maxim pe mijlocul vasului sau în partea superioară a sa, nedecorate sau decorate cu linii în val, linii paralele, orizontale, incizate sau cu împunsături realizate cu beţişorul. Este poate tipul de vas lucrat cu mîna cel mai răspîndit în descoperirile de sec. VIII-IX (necropole şi aşezări) de pe întinsa arie culturală est-europeană (fig. 1/9, 10) [34].

III.b. Prin caracteristicile pe care le prezintă, aşezările de la Remetea Mare-Gomila lui Pituţ şi Timişoara-Fratelia se încadrează în tipul aşezărilor din secolele VIII-IX e.n. de pe vasta arie carpato-danubiană. Ceramica lucrată la roata înceată, din pastă zgrunţuroasă şi arsă oxidant, de culoare cărămizie sau roşiatică îşi găseşte analogii în aşezările de acelaşi tip din Banat [35], de pe teritoriul Olteniei [36] din Cîmpia Munteană [37] şi din Moldova [38]. Acestor aşezări le sînt caracteristice tipurile de locuinţe (semibordeie şi locuinţe de suprafaţă) atestate la Timişoara-Fratelia şi Remetea Mare, dotate cu vetre deschise, ovale, plasate într-unul din colţurile bordeiului (Timişoara-Fratelia) sau cuptoare de tip pietrar (Remetea Mare). Atît la Bucov [39], cît şi la Făcăi şi Verbiţa [40] s-au descoperit urme atestînd existenţa unor ateliere de prelucrare a metalelor, vetrele portabile fiind şi ele întîlnite în aşezările prefeudale şi feudal-timpurii [41]. Iar cuptorul de olar îşi găseşte analogii pînă la

[32] Z. Čilinska, Archaeologia Slovaca Catalogi, 5, Bratislava, 1973, p. 193, pl. XI/18, p. 196, pl. XVI/25, p. 199, p. XX/9, p. 219, pl. LXII/6; J. Eisner, *op. cit.*, pl. 4/3, pl. 7/7, pl. 93/9; V. D. Baran, SlovArch, 12., 1964, 1, pl. 30/3, 34/10, 37/2.

[33] O. Toropu, *op. cit.*, p. 128—130 şi pl. 29/17—20 cu bibliografia.

[34] Ibidem, p. 161 şi fig. 35; D. G. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iaşi, 1978, pl. 54/2, 3 şi 56/1; Z. Čilinska, Archaeologia Slovaca Catalogi, 5, 1973, p. 189, pl. I/2, p. 228 pl. LXXIX/22, p. 208 pl. XXXIX/16, etc.; Idem, SlovArch, 13, 1965, 2, p. 115, pl. V,/19, p. 114 pl. IV/28; A. Točik, *op. cit.*, p. 237 şi pl. XXIII/3; J. Poulik, *Jizni Morava země Dávnijch slovenu*, Brno, 1948—1950, fig. 109b; J. Belōsević, Balcanoslavica, 3, 1974, pl. X/1; *Avar Finds*, p. 309, fig. 2, pl. XXIII/5.

[35] I. Uzum, Crisia, 4, 1974, p. 39—42; I. Uzum — Gh. Lazarovici, Crisia, 4, 1974, p. 47—50; Fl. Medeleţ — I. Bugilan, Tibiscus, 3, 1974, p. 87; M. Moroz-Pop, Tibiscus, 5, 1979, p. 149—159; I. Uzum, Banatica, 5, 1979, p. 215—224; A. Bejan, *Studii de istorie a Banatului*, 6—7, Timişoara, 1981, p. 3—12.

[36] O. Toropu, *op. cit.*, p. 162—163 şi fig. 36/1—47 (cu bibliografie).

[37] M. Comşa, *Cultura materială veche românească (Aşezările din sec. VIII—X de la Bucov—Ploieşti)*, Bucureşti, 1978, p. 67, fig. 50/7 şi 51/8, p. 69 fig. 52/2, 4 şi 53/7.

[38] Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 213 fig. 54/6, p. 215 fig. 56/2.

[39] M. Comşa, în *Ilfov. File de Istorie*, Bucureşti, 1978, p. 111—115; M. Rusu, Banatica, 4, Reşiţa, 1977, p. 187 şi fig. 1, lista nr. 2.

[40] M. Comşa, *Cultura materială* ..., p. 47—52.

[41] O. Toropu, *op. cit.*, p. 185.

identitate în cuptorul de la Mărăcinele (Oltenia) datat în sec. IX-X [42], în cuptorul de la Păcuiul lui Soare-Bugeac [43] datat la mijlocul sec. XI și în cuptorul din aceeași perioadă de la Epureni (Moldova) [44].

Inventarele locuințelor de la Timișoara-Fratelia și Remetea Mare -Gomila lui Pituț atestă sedentarismul locuitorilor acestor așezări. Ei se ocupau cu agricultura (dovedită de numeroasele fragmente de rîșniță din bordeie) și cu creșterea vitelor (atestată de oasele de animale domestice din ambele așezări). Practicau totodată diferite meșteșuguri casnice dintre care prelucratul lînii este atestat de fusaiolele din bordeiele de la Timișoara-Fratelia. De asemenea, cuptoarele de olar asigurau necesarul de ceramică comună a obștii, iar atelierul de bijutier, prin tiparul și creuzetele sale, atestă, cel puțin pentru prelucrarea metalelor, o diversificare a meșteșugurilor și o specializare a atelierelor locale în producerea unor piese din afara atelierelor bizantine propriu-zise.

Dintre descoperirile prezentate, îndeosebi așezarea de la Remetea Mare prezintă o inportanță deosebită pentru istoria Banatului în perioada prefeudală. Locuințele de aici atestă existența unei obști teritoriale cu un nivel de viață destul de evoluat, cu o economie complexă, în cadrul căreia meșteșugurile sînt profilate îndeosebi pe satisfacerea necesităților interne ale colectivității. Descoperirile de aici contribuie la o mai bună cunoaștere a structurii economice și social-politice a obștilor bănățene în perioada premergătoare atestării voievodatelor românești din sec. X-XI e.n.

IV. Pe teritoriul Banatului, pentru sec. VII — IX, așezărilor de la Remetea Mare și Timișoara Fratelia li se adaugă ca cercetări sistematice așezarea de la Sacoșu Mare [45] și așezarea de la Gornea, punct „Căunița de Sus" [46]. Concomitent cu descoperirea acestor așezări, cercetările de teren din ultimii ani au dus la depistarea mai multor așezări (prin recoltare de ceramică de la suprafața solului îndeosebi) databile în secolele VIII — IX e.n. în aria localităților Moldova Veche (punct „Rît") [47], Pescari — Culă [48], Timișoara [49], Dumbrăvița [50], Jabăr [51], Broșteni, Cenad, Ciortea, Divici, Greoni, Ilidia, Micloveni, Orșova și Socol [52].

Tot așa cum în secolele VI — VII prezența atelierelor bizantine și a produselor acestor ateliere dovedeau strînsa legătură a populației romanice din Banat cu civilizația romano-bizantină [53], pentru perioada urmă-

---

[42] *Ibidem*, p. 153 și pl. 20.

[43] S. Baraschi — T. Papasima, SCIVA. 28, 1977, 4, p. 591—595.

[44] D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 106 și fig. 64/6.

[45] M. Moroz-Pop, *op. cit.* (sat Sacoșu-Mare, com. Darova, jud. Timiș).

[46] I. Uzum, Crisia, 4, 1974, p. 39—42 (sat Gornea, com. Sichievița, jud. Caraș-Severin).

[47] I. Uzum-Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 47—50.

[48] *Ibidem*.

[49] Fl. Medeleț-I. Bugilan, *op. cit.*, p. 87.

[50] *Ibidem*.

[51] M. Moroz-Pop, *Așezarea prefeudală de la Jabăr-Cotun, jud. Timiș*, comunicare la a XVII-a sesiune anuală de rapoarte arheologice, Ploiești. 1983.

[52] M. Rusu, Banatica, 4, Reșița 1977, p. 203—204, pl. 2 (fig. 1) cu bibliografie și hartă a descoperirilor.

[53] A. Bejan, ActaMN, 13, 1976, p. 257—268.

toare acest contact este documentat prin produse ale acelorași ateliere. În colecția Muzeului Banatului se păstrează mai mulți cercei databili în sec. IX — XI, executați din bronz și provenind din spațiul dunărean al Banatului [54]. Sînt tipuri de cercei bizantini care, în evoluția cerceilor de sec. IX — XI din Europa se clasează în primele categorii, datîndu-se îndeosebi în sec. IX e.n. [55]. În acest context al legăturilor cu lumea romano-bizantină, de menționat de asemenea intensa circulație pe teritoriul Banatului a monedei romane tîrzii și bizantine, atestată de numeroasele descoperiri numismatice [56].

Alături de descoperirile menționate, se cunosc pe teritoriul Banatului (îndeosebi în partea vestică a sa) cimitire de înhumație de sec. VIII — — IX e.n. de la Beba Veche, Maidan (Brădișorul de Jos), Cenad, Deta, Denta, Dudeștii Vechi, Felnac, Orțișoara, Sînicolaul Mare și Vizejdia [57] la care se adaugă cimitirul de la Timișoara —,,Podul Modoș'' (inedit) [58]. Nu se cunosc din această perioadă cimitire de incinerație, iar cercetarea limitată a celor de înhumație nu a dovedit un eventual biritualism al acestora.

Cu excepția necropolelor de la Dudeștii Vechi și Vizejdia unde s-au executat cercetări mai amănunțite și a descoperirii de la Felnac, celelalte cimitire se cunosc mai ales din descoperiri fortuite, cuprinzînd unul sau cîteva morminte apărute întîmplător. Aceste necropole au fost încadrate în grupa cimitirelor avare, asupra spațiului dintre rîurile Tisa — Mureș și Aranca generalizîndu-se concluziile desprinse din cercetarea amplă a unor necropole mari ale perioadei [59].

Fără a enunța concluzii [60], rezultă din prezentarea succintă a descoperirilor arheologice faptul că, pe teritoriul Banatului, în sec. VII — IX e.n., alături de dovezi ale populației autohtone predominante (dacoromane și apoi românești), urme ale populațiilor migratoare s-au depistat, puțin numeroase și incerte, îndeosebi în zona de cîmpie din vestul acestui spațiu.

ARCHÄOLOGISCHE BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES BANATS IM VII—IX. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Durch die Darstellung einiger vorfeudalen Funde aus dem Banater Museum Temeswar (ältere und neuere Entdeckungen), verfolgt man die Schaffung eines Ausgangspunktes in dem gründlicheren Kennenlernen, auf archäologischem Wege, der Geschichte dieses Gebietes, als auch

---

[54] Majoritatea provenind din colecția Pongracz, colecție intrată în muzeu în anul 1904.

[55] Tipologia lor la Z. Čilinska, Archaeologia Slovaca Catalogi, 5, 1973, pl. VI.

[56] M. Rusu, *op. cit.*, p. 204 lista 3 (fig. 1).

[57] *Ibidem*, p. 206, lista 6 (fig. 2) cu bibliografie și hartă.

[58] În curs de apariție. Publicarea sa va permite o abordare mai amplă a problematicii acestor necropole.

[59] D. Csallány, Folia Arch, I—II, Budapesta, 1939, p. 121—155.

[60] Rezerva unor concluzii provine din faza incipientă în care se află cercetarea acestei perioade pentru teritoriul Banatului.

jene unseres Vaterlandes in der vorfeudalen Epoche. Es werden 18 Gefässe aus zufälligen Entdeckungen vorgestellt, als auch Funde aus den Siedlungen von Timişoara — Fratelia und Remetea — Mare, dem Ort „Gomila lui Pituț", und solche die den Siedlungen rund um Caransebeș, angehören.

Die Keramik aus den älteren Entdeckungen wird in mehren Kategorien eingeteilt: 1) Keramik auf dem schnellen Töpferrad hergestellt, aus Paste guter Qualität, ziegelsteinfarben, rauh, oxidierend gebrannt. Durch ihre Ähnlichkeiten, ist diese Keramik mit der römischen und nachrömischen Traditionskeramik aus dem VII. Jahrhundert verbunden. 2) Keramik auf langsamen Töpferrad gearbeitet, mit Ähnlichkeiten in den Grabstätten aus dem VIII — IX. Jahrhundert. 3) Handgearbeitete Keramik, aus Paste minderwertiger Qualität, schlecht verarbeitet, aus dem VII. Jahrhundert datierbar als auch aus Paste besserer Qualität, mit mehr Sorgfalt hergestellt, aus dem VIII — IX. Jahrhundert datierbar.

Durch ihre kleine Ausmasse, die Entdeckungsbedingungen nicht kennend, kann man im Allgemeinen die Herkunft grösstenteils aus den Banater Grabstätten der VII — IX. Jahrhunderte vermuten.

Die Merkmale der beiden Siedlungen (Wohnungstypen und das archäologische Material), durch die Ähnlichkeiten die sie aufweisen, kann man diese Siedlungen in die Reihe der einheimischen Siedlungen, aus dem VIII — IX. Jahrhundert auf dem Gebiet unseres Vaterlandes eingliedern. Zugleich sind diese Beweise der Art der gesellschaftlichen, ökonomischen und politischen Organisierung der rumänischen Gemeinschaften auf dem Gebiet Banats, aus dieser Periode.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Keramik aus der alten Sammlung des Banater Museums Timişoara.

Abb. 2. 1 — 18 Keramik aus der alten Sammlung des Banater Museums Timişoara; 19 Pressmodell zum Giessen der Metalle, entdeckt in Remetea Mare (Kreis Timiș)

Abb. 3. Archäologische Materialien entdeckt in Remetea Mare (Kreis Timiș)

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (II, 1981—1982)

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Într-un număr precedent al acestei reviste [1], începeam publicarea unei cronici a descoperirilor şi studiilor epigrafice din ţara noastră; *seria I* cuprinde numai inscripţiile ce s-au adăugat patrimoniului epigrafic al Daciei după publicarea primelor volume din culegerea naţională de inscripţii greceşti şi latine (*Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor* [2]), precum şi rectificările aduse la acestea in perioada dintre 1975—1980.

Între timp, în cursul primului trimestru al anului 1983, a apărut vol. I din seria *Inscripţiile din Scythia Minor* (544 p. + 94 pl.), cuprinzînd inscripţiile de la Histria şi din teritoriul său — culese, traduse în româneşte, însoţite de comentarii şi indici de D. M. Pippidi. Alte volume (*ISM*, II şi IV; IDR, III/3) sînt în stadiu avansat de pregătire [3].

Pentru orientare în literatura epigrafică se pot cita, dintre apariţiile acestui interval, bibliografia privind descoperirile şi publicaţiile epigrafice privitoare la Dacia [4] şi Scythia Minor [5] după apariţia ultimului fascicul din CIL III (1902), bibliografia clasică românească pe anii 1978—1979 [6], precum şi două scurte dări de seamă privind studiile recente de epigrafie greacă [7] şi latină [8] din România.

În anul 1982, cu ocazia centenarului naşterii lui V. Pârvan, principalele publicaţii de istorie veche şi arheologie din ţara noastră au publicat

---

[1] SCIVA, 32, 1981, 4, p. 593—613, nr. 1—75.

[2] Pentru dările de seamă asupra volumelor din colecţia naţională de inscripţii publicate pînă în 1980, vezi SCIVA, 32, 1981, 4, p. 595, notele 17—19. Alte dări de seamă: Gabriel Sanders, Latomus, 40, 1981, 4, p. 852—853 (despre ISM, V); Marie Thérèse Raepsaet-Charlier, *ibidem*, p. 873 (despre IDR, I, II, III/1); C. C. Petolescu, „Era socialistă", LX, 1980, nr. 24, p. 44—45 (despre ISM, V); idem, în *Cărţi noi în ştiinţele istorice. Referate şi recenzii*, 1, 1981, p. 32—47 (despre IDR, III/2 şi ISM, V). Vezi încă, V. Beševliev, Archeologija-Sofia, 1977, 2, p. 69—72 (recenzie la volumul *Inscripţiile greceşti şi latine din România din secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1977, publicat de Em. Popescu).

[3] Despre proiectul unui volum cu inscripţiile externe privitoare la istoria Daciei şi Dobrogei romane: Emilia Doruţiu-Boilă şi C.C. Petolescu, în *Ştiinţele sociale şi politice în România. Progrese, realizări*, Bucureşti, 1982, p. 25—30 (buletin editat de Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice a R. S. România).

[4] N. Gudea, Arheološki Vestnik, 31, 1980, p. 274—293.

[5] Emilia Doruţiu-Boilă, C. C. Petolescu, *loc. cit.*, p. 291—300.

[6] Alexandra Ştefan — I. Fischer, StCl, 20, 1981, p. 87—111 (în special p. 102—103, secţiunile VII, VIII, IX, XI); pentru seriile anterioare ale acestei bibliografii, vezi SCIVA, 32, 1981, 4, p. 594, nota 5.

[7] Alexandra Ştefan, Eirene, 18, 1982, p. 82—92.

[8] C. C. Petolescu *loc. cit.*, p. 93—97.

studii despre viaţa şi activitatea ştiinţifică a acestui mare învăţat, în ale cărui preocupări un loc important au deţinut studiile epigrafice [9].

Dintre evenimentele epigrafice ale acestui răstimp, se poate acum aminti cel de-al VIII-lea Congres internaţional de epigrafie greacă şi latină (Atena, 3—9 octombrie 1982). Cu acest prilej, din România au participat D. M. Pippidi (membru în comitetul internaţional de epigrafie greacă şi latină), Emilia Doruţiu-Boilă (*Zu den Fasten der römischen Provinz Moesia Inferior*), Em. Popescu (*Christliche Märtyrer in den griechischen Inschriften Kleinskythiens (Dobrudscha)*), C. C. Petolescu (*L'organisation de la province de Dacia Inferior*), Doina Benea (*Beiträge zu den militärischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Dazien und Moesia Superior im II.—III. Jhr.*), Cl. L. Băluţă (*New epigraphic Data concerning ala I Batavorum miliaria in Dacia*), R. Ardevan (*Duumvirat et quattourvirat dans la Dacie romaine*). Rezumatele comunicărilor au fost imprimate de organizatori (după copiile dactilografiate ale autorilor) într-un caiet, cu titlul *Communications*, distribuit participanţilor la congres.

Începînd cu această serie a cronicii noastre, urmează a fi prezentate publicaţiile şi descoperirile anului (anilor) epigrafic (înscris în titlul cronicii) de pe cuprinsul întregii Dacii şi al Scythiei Minor. Publicarea ţine seama, cum s-a specificat încă la seria precedentă, de criteriile adoptate la editarea culegerii naţionale de inscripţii antice. Numerotarea se face în continuarea primei serii.

În majoritatea cazurilor, transcrierea inscripţiilor urmează lectura editorilor; din cauza lipsei de claritate a reproducerilor fotografice, ea nu a putut fi totdeauna controlată. S-a indicat locul de păstrare a pieselor (monumentelor), numai în cazurile cînd publicaţiile consultate fac această menţiune.

Prima parte a prezentei cronici înmănunchează, sub titlul *Generalităţi*, cîteva contribuţii diverse (se pot remarca în primul rînd cele de prosopografie). În continuare, urmează prezentarea inscripţiilor (nou apărute sau rectificate) : mai întîi cele din Dacia, apoi cele din Scythia Minor.

Generalităţi

76. Constantin C. Petolescu, *Notes prosopographiques (I)*, Dacia, N. S., 26, 1982, p. 167—170 : cariera lui T. Flavius Priscus C. Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo; pentru implicaţiile acestui studiu, vezi idem, Revista de Istorie, 35, 1982, 1, p. 69 şi urm.

77. D. L. Kennedy, *The date of the arabian Governorship of L. Marius Perpetuus*, ZPE, 49, 1982, p. 281—286 (ulterior, L. Marius Perpetuus a ajuns, prin 212/213—214/215, guvernator al celor trei Dacii).

78. I. Piso, *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, ZPE, 49, 1982, p. 225—238; vezi mai departe, nr. 122, 145, 146.

79. C. C. Petolescu, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 467—474 : recenzie (cu observaţii şi completări) a cărţii lui H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (1976) — II (1977) — III (1980). De acelaşi autor al prosopografiei miliţiilor ecvestre, vezi acum studiul *Die römische Dobrudscha und das römische Britannien*, ZPE, 47, 1982, p. 184—192.

80. R. Ardevan, *Praefectus quinquennalis pro imperatore*, ActaMN, 18, 1981, p. 437—442 : discuţii în jurul celor trei atestări epigrafice ale acestei promagistraturi municipale în Dacia; inscripţiile provin de la Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) (CIL, III, 1 497=ILS, 7 133; CIL, III, 1503 =ILS, 7 131; I. I. Russu, ActaMN, 7, 1970, p. 519 = AnnÉp, 1971, 367).

---

[9] D. M. Pippidi, Dacia, N. S., 26, 1982, p. 11—16; Alexandra Ştefan, SCIVA, 33, 1982, 3, p. 302—336.

81. Duje Rendić Miocević, *Dacico-Illyrica. Quelques aspects de la colonisation illyrienne de la Dacie à la lumière des inscriptions sur les c e r a t a e d'Alburnus*, Rada (Zagreb), 20, 1981, p. 21—34 (în sîrbo-croată, cu rezumat francez, p. 35—37).

52. O. Răuţ — O. Bozu, *Armata romană din Banat (I)*, StComCaransebeş, 1979 [predat la tipar: 1980], p. 195—218 (unităţile auxiliare).

83. Doina Benea, *Cu privire la transferarea legiunii a IIII-a Flavia Felix din Dacia în Moesia Superior*, StComCaransebeş, 1979, p. 219—228 (după autoare, legiunea ar fi fost retrasă din Dacia încă din anul 114).

84. H. Daicoviciu, *Suum cuique*, StComCaransebeş, 1979, p. 21—26: discuţie în legătură cu diploma militară de la Porolissum din 29 iunie 120 — IDR, I, 6 (istoricul editării acestei epigrafe).

85 (=49). D. Tudor, Latomus, 39, 1980, 3, p. 639—646, a publicat un fragment de ţiglă romană conţinînd o inscripţie versificată, gravată în pasta arsă; textul se regăseşte, cuvînt cu cuvînt, pe un sarcofag descoperit la Roma secolul trecut (CIL, VI, 11 743; Fr. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig, 1895, p. 705, nr. 1498). Analizînd grafia inscripţiei, J. Debergh, Latomus, 40, 1981, 1, p. 109—111, îşi pune întrebarea dacă ţigla este autentică.

Fără îndoială că ţigla este antică, dar inscripţia este probabil un fals modern; argumentele lui J. Debergh sînt de luat în consideraţie.

86. N. Vlassa, *În legătură cu două amfore cu inscripţie pictată de la Gornea*, StComCaransebeş, 1979, p. 229—233. Piesele au fost publicate de N. Gudea, *Gornea*, Reşiţa, 1977, fig. 35 a—b; ele datează de la sfîrşitul sec. IV — începutul sec. V (conform situaţiei stratigrafice corelate cu descoperirile monetare). Pe gît, poartă cîteva litere cu valoare de cifre, indicînd capacitatea acestor recipiente.

87. D. Alicu, *Römische Tonlampen aus Sarmizegetusa (Ausgrabungskampagne 1976)*, StComCaransebeş, 1979, p. 235—251.

88. Cl. L. Băluţă, *Mortaria ştampilate comune în Dacia şi Moesia Inferior*, Pontica, 14, 1981, p. 263—267 (ştampile cu numele ceramiştilor *Alexander Domitianus, Cl. Domitius Evarestus, Marcus Aretio* şi *Philemonos)*.

89. Livia Buzoianu, *Consideraţii asupra ştampilelor sinopeene de la edificiul roman cu mozaic*, Pontica, 14, 1981, p. 133—141 (la p. 145—151, un tabel al ştampilelor descoperite în punctul respectiv).

90. S. Sanie, Dacia, N. S., 25, 1981, p. 360—362: consideraţii asupra inscripţiilor palmireniene din Dacia (toate aceste texte provin din inscripţii bilingve latino-palmireniene); la fig. 2, autorul prezintă un tablou al textelor palmireniene de la Tibiscum.

91. N. Branga, *Laus vitae. Pe marginea unor inscripţii din Tibiscum*, Sargetia, 14, 1979, p. 655—658.

92. Maria Alexandrescu-Vianu, *Sur la chronologie de la stèle funéraire de Quintus Philippicus*, ArcheologijaSofia, 21, 1979, 1, p. 34—37 (cf. eadem, SCIVA, 28, 1977, 3, p. 387—388); autoarea consideră că monumentul funerar al personajului citat (CIL, III, 14 492 = IDR, II, 203) datează de dinainte de cucerirea Daciei (aproximativ mijlocul secolului I e.n.), fiind adus la Sucidava într-o epocă mai tîrzie.

93. N. Gudea, *În legătură cu o carte despre Porolissum. Note critice privitoare la lucrarea lui E. Tóth, « Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943 »*, ActaMP, 6, 1982, p. 81—90.

Lucrarea analizată de N. Gudea a apărut în *Régészeti Füzetek.*, ser. II, nr. 19, Budapesta, 1978, sub auspiciile Muzeului Naţional Maghiar. O parte din materialul epigrafic a fost prezentat în AnnÉp, 1979, nr. 487—501.

94. I. I. Russu, *Cultele syriene şi palmyrene în Dacia (în legătură cu o monografie recentă)*, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 415—421: discuţii pe marginea cărţii lui S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, 1, *Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti, 1981; o serie de observaţii privesc şi epigrafia Daciei romane.

95. P. Diaconu, Pontica 14, 1981, p. 371—378: recenzie la lucrarea lui I. Barnea, *Arta creştină în România*, I—II, Bucureşti, 1979—1981.

Inscripţii recent publicate sau revizuite

A) DACIA

96. Donje Butorke (R. S. F. Iugoslavia). Lespede de calcar (ruptă în două), descoperită în ruinele unei fortificaţii romane tîrzii *(quadriburgium)*. Dimensiuni: 2,10 × 0,80 × 0,31 m. Inscripţia este încadrată într-o *tabula ansata* decorată cu rozetă în anse şi acant în spaţiul exterior. Litere înalte de 4,9 — 5,5 cm; ligaturi: *A* + *E* (în r. 3), *A* + *M* (r. 4—5).

Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Starinar, 28—29, 1977—1978 (1979), p. 129—130; eadem, Archaeologia Iugoslavica, 16, 1979, p. 20—22; AnnÉp, 1979, 520.

C(aius) Iul(ius) Sabinus, bis II-viralis
et patr(onus) m(unicipii) H(adriani) D(robetensium), ob honor(em)
flamoni(i) C(ai) Iul(ii) Xaesi Sabini
nepotis sui, cryptam vetus-
tate dilapsam pecunia su-
a reformavit et exalti-
avit

Inscripţia poate fi datată într-un lung interval de timp, între începutul domniei lui Hadrian (cînd oraşul a fost promovat *municipium)* şi domnia lui Septimiu Sever (cînd oraşul devine *colonia Septimia*: IDR, II, 5). Un studiu amănunţit asupra acestei valoroase inscripţii: C. C. Petolescu, Apulum, 21, 1983.

Inscripţia provine de la Drobeta, fiind transportată peste Dunăre şi folosită ca material de construcţie în *quadriburgium* ridicat la Donje Butorke (Kladovo) pe timpul lui Diocleţian; aşadar, ea trebuie restituită patrimoniului epigrafic al Daciei.

97 (=IDR, II, 13). *Drobeta.* Lespede de calcar; MRPF, Drobeta Turnu Severin.

Conform lecturii propuse de Gr. Florescu (comunicată lui D. Tudor, care a inclus-o în *OR*², SE 41; vezi şi *OR*³, SE 47), inscripţia este următoarea:

T(ito) Ael(io) T(iti) Ael(ii) Zeuxi fil(io) Pa[p(iria)]
Aeliano II-viro, fla[mini),
patrono. Col(onia) Drob(etensium) eq[uestrem)
[statuam pos(uit). Ho]nor(e) c[ont(entus)]
[sumptum remisit]

I. Piso, *Un chevalier romain patron de la colonia Drobeta*, Apulum, 19, 1981, p. 125—126, remarcă următoarele: « La formule *honore contentus sumptum* (ou *impensam) remisit* est, en effet, très fréquente. Le problème est de savoir si on a pu l'utiliser dans notre cas. Ceci me semble impossible, tout d'abord pour des raisons d'ordre graphique. STATVAM POS HO comprend 12 lettres, or, à la 4ᵉ ligne, avant N, il y a de la place pour 9 lettres tout au plus ... Surtout, on ne peut pas être d'accord avec l'interprétation de EQ à la 3ᵉ ligne. T. Aelius Aelianus est patron de la colonie, ce qui exige en général l'appartenance à l'ordre sénatorial ou à l'ordre équestre ... La lecture *eq(uo) [p(ublico)]* ou *eq(uiti) [R(omano)]* s'impose donc clairement. La limite droite du champs de l'inscription est déterminée par l'abréviation habituelle PAP de cette tribu en Dacie. Reste obscure le sens des lettres NORC ou, s'il s'agit d'une ligature R + I, des lettres NORIC. On pourrait avoir à faire à une *prima militia* de T. Aelius Aelianus, comme *[praef. coh. I] Noric[orum]*, mais nous n'en avons aucune certitude ».

Datorită faptului că în această inscripţie numele oraşului nu este însoţit de gentiliciul imperial, epigrafa poate fi datată abia după stingerea casei domnitoare a lui Septimiu Sever. Pe de altă parte, I. Piso mai observă: « On s'attendrait à ce que T. Aelius Aelianus soit inscrit, comme tous les citoyens de Drobeta, dans la tribu Sergia. Son appartenance à la tribu Papiria semble indiquer qu'il était originaire plutôt de Sarmizegetusa ou de la *colonia Aurelia Apulensis* ».

98 (= IDR, II, 17). *Drobeta.* Altar votiv; MRPF, Drobeta Turnu Severin.

Dan Sluşanschi, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 537—541.

Pentru r.2: *L. SMER*, Sluşanschi crede că litera *E* este în realitate o ligatură, *E* + *T*; inscripţia CIL, III, 8 014 (= IDR, II, 22), tot de la Drobeta, îi sugerează lectura *L. S(a)m(ognatius) Ter(tius)*. Întregirea este tentantă, mai ales că în manuscrisele lui Gr. Tocilescu păstrate la Biblioteca Academiei (vol. 5137, f. 67), într-un desen al inscripţiei este redată şi ligatura *A* + *M*.

Dedicantul era originar din Augusta Treverorum (IDR, II, 22: *L. Samognatius Tertius Trever)*; vezi încă, CIL, XIII, 11 888 (= AnnÉp, 1913, 130): *Samocna/ nat(ione) Tre(vera)* (J. Krier, *Die Treverer außerhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg*, Trierer Zeitschrift, Beiheft 5, 1981, p.90, nr. 32).

99 (= IDR, II, 21 a). *Drobeta.* Altar avînd pe părţile laterale sculptată imaginea geniului consiliului municipal; pe faţă, inscripţia de mai jos, pe partea posterioară o inscripţie mai tîrzie. MRPF.

C. C. Petolescu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 119—120; R. Ardevan *Duumvirat et quattuorvirat dans la Dacie romaine* (comunicare prezentată la cel de-al VIII-lea Congres inernaţional de epigrafie greacă şi latină, Atena, 6 octombrie 1982; vezi rezumatul imprimat cu acest prilej, p. 7).

Gen(io) ord(inis)
mun(icipii) H(driani) Dr(obetensium)
Cn(aeus) Ae[m(ilia-}
nus, I[I-vir et]
pol[ifex]
pos[uit].
Quod [Aemilia-}
• n •usf[ec(it) de su-]
o eọd[em(que] dedic(avit)?]

Întregirea *I[I-vir]*, în loc de *I[III-vir]*, a fost propusă de R. Ardevan; ea este confirmată de inscripţia descoperită la Donje Butorke (mai sus, nr. 96).

100 (= IDR, II, 37). *Drobeta.* Mic altar funerar cu inscripţie; MRPF.

D. Benea, RM, 1980, 10, p. 47 (publicare amănunţită sub titlul *Descoperiri din necropolele drobetane*; articolul, în manuscris, ne-a fost pus la dispoziţie de autoare, inscripţia fiind inclusă în IDR, II, 37).

101. Cu ocazia săpăturilor de la mănăstirea Vodiţa, s-a descoperit, în 1970, o ştampilă tegulară [*coh(ors)*] *II Hisp(anorum)*; ca provine desigur de la Drobeta (cf. IDR, II, 104), fiind adusă ca material de construcţie spre sfîrşitul secolului al XIV-lea.

Gh. I. Cantacuzino, CAB, 3, 1979, p. 447.

102. Săcelu (jud. Gorj). Stelă funerară de gresie, descoperită în anul 1976 în cursul săpăturilor din zona necropolei romane. Dimensiuni: 2,10 × 0,95 × 0,20 m; cîmpul inscripţiei: 1 × 0,65 m, litere înalte de 4,5—7 cm. Muzeul judeţean Gorj (Tîrgu-Jiu).

C. C. Petolescu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 120—121.

[D(is)] M[anibus)
[Ve]nusia Rus[tica-]
[na] v[i]xit ann(is) LX
[Ven]usius R[u]s[ti-]
[can]us vi[xit ann(is)]
[...] SAI...E[t] (?)
[?Iu]lia[nus parenti-]
[bus] b(ene) m(erentibus) p(osuerunt)

103 (= IDR, II, 141 = CEpR, I, 30). Cioroiu Nou (jud. Dolj). Lespede de calcar. Muzeul Olteniei, Craiova (inv. 12 535).

C. C. Petolescu, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 285—287, nr. 2, fig. 1/2 (foto).

104. *Sucidava.* D. Tudor, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 423—436, prezintă 43 de piese epigrafice descoperite la Sucidava, între anii 1947—1980: ştampile, grafiţi, *tituli picti*, un basorelief votiv (fragment). Dar dintre acestea, un grafit (D. Tudor, *loc. cit.*, p. 436, nr. 36, fig. 11/4) şi două inscripţii cu vopsea (*ibidem*, nr. 37 şi 41, fig. 11/9, 7) erau deja publicate de C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1971, 1, nr. 1, fig. 1/2, 5, 6 (= Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, nr. 398 E, G).

Dintre acestea, reţinem aici următoarele:

105. *Sucidava.* Fragment de ţiglă descoperită în dărîmăturile bazilicii romano-bizantine (1979); partea dreaptă a ştampilei este ruptă (eventual şi din stînga lipseşte un fragment); litere înalte de 2 cm.

D. Tudor, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 423-424, fig. 1/1 (desen).

C(ohors) IIII s(ub) cur(a) Sa[bini?]

Pentru formula *sub cura* este însă preferabilă completarea *s(ub) c(ura)* (vezi Em. Popescu, *Inscripţiile* ..., nr. 285, 288); de asemenea, este puţin probabil ca ultima literă (chiar pe locul fracturii ţiglei) să fie *A*. Noi am propune, cu rezerva cuvenită, lectura *C(ohors) IIII s(ub) c(ura) Ursi* ...; un *Ursicinus p(rae)p(ositus)* apare la Cius, în Dobrogea, în anul 369 (CIL, III, 6 159 = 7 494 = ILS, 770 = Em. Popescu, *Inscripţiile* ..., nr. 233).

106. *Sucidava.* Fragment de ţiglă ştampilată descoperită în cursul săpăturilor la basilica romano-bizantină; scriere retrogradă, literele înalte de 5 cm (*O* mai mic).

D. Tudor, Oct. Toropu, C. Tătulea, M. Nica, Materiale, 1980, p. 360; D. Tudor, SCIVA, 23, 1981, 3, p. 424—425, nr. 2, fig. 1/4.

... ROM

Vezi Em. Popescu, *Inscripțiile* ..., nr. 285: *Leg(io) V M(acedonica) s(ub) c(ura) Ro[m(uli)?]*.

107. *Sucidava.* Fragment din partea inferioară a unei plăcuțe de marmură, descoperită în cursul săpăturilor din cetatea romano-bizantină. Dimensiuni: 0,095 × 0,130 m. Litere înalte de 5—10 mm. După resturile păstrate din sculptură (personaj feminin purtînd o rochie lungă; la dreapta sa, un patruped cu picioarele pe o roată), este vorba de un basorelief al zeiței Nemesis. Muzeul din Corabia.

D. Tudor, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 431—436, nr. 34, fig. 7/2 (foto) și 11/2 (desenul inscripției).

Aur(elius) Cavianus ex
votu posuit

108. Locusteni (com. Dancți, jud. Olt). Urnă funerară descoperită într-un mormînt, (M. 49) din necropola daco-romană; în pasta arsă s-a zgîriat litera *A*.

Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 76—77, nr. 1, pl. 8.

109. Locusteni (com. Danețí, jud. Dolj). Fragment de vas de mari dimensiuni din pastă roșie-cărămizie. descoperit într-o groapă din așezare. În pasta moale, înainte de ardere. s-a gravat o inscripție.

Gh. Popilian, *op. cit.*, (nr. 108), p. 77, nr. 2.

[U]lpius

110. Slăveni (com. Gostavăț, jud. Olt). În așezarea civilă s-au descoperit „trei fragmente de mortaria, dintre care două cu ștampila THEOTIMOS".

Gh. Popilian, Materiale, 1980, p. 354.

111 (= IDR, II, 327 = CEpR, I, 47). *Romula.* Lespede de calcar cu inscripție (spartă în mai multe fragmente). Muzeul orășenesc, Caracal (inv. 2 139).

M. P. Speidel, ZPE, 30, 1978, p. 119—122; C. C. Petolescu, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 283—285, nr. 1, fig. 1/1 (foto).

112. *Romula.* Fragment de oală din pastă fină de culoare roșie; în pasta arsă s-a zgîriat o inscripție.

Gh. Popilian, Șt. Chițu, M. Vasilescu, Materiale, 1980, p. 352.

Valeri

113 (=51). *Romula.* Fragment ceramic avînd zgîriată în pasta arsă inscripția ΓΑΔΑΤΗC; despre aceasta, S. Sanie, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 402—403, nr. 6, nota următoarele: «Antroponimul Γαδδατης este format prin alăturarea a două teonime *Gadd* (= Τύχη — Fortuna) și 'Atte, forma abreviată pentru *Atargatis*- 'Attar- 'Atte și ar putea fi eventual tradus prin „'Atte este Fortuna"».

114. *Buridava.* Descoperirile epigrafice (grafiți cu litere grecești și latine) din așezarea dacică de la Ocnița sînt prezentate amănunțit de descoperitor:

D. Berciu, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 481—491; idem, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 136—148 (cf. M. Babeș, SCIVA, 33, 1982, 2, p. 256—257).

115. Voinești (com. Lerești, jud. Argeș). Fragment de țiglă cu ștampilă în *tabula ansata*; litere în relief, înalte de 2 cm. Colecția Școlii generale din Voinești (inv. 31).

Marin I. Bădescu, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 291, fig. 1 (desen):
Leg(io) XI C(laudia) [p(ia) f(idelis)]

Ștampile identice s-au descoperit la Drajna de Sus și Tîrgșor (IDR, II 602, 606).

116. Voinești (com. Lerești, jud. Argeș). Fragment de țiglă ștampilată; litere în relief, înalte de 1,5 cm (*O* mai mic, în interiorul lui *C*). Colecția Școlii generale din Voinești (inv. 32).

Marin I. Bădescu, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 291—292, fig. 2 (desen).
[Co]h(ors) Com(magenorum)

Este vorba de *cohors I Flavia Commagenorum*; o ştampilă identică se cunoaşte de la Drajna de Sus (IDR, II, 603 b).

117. Pietroasele (jud. Buzău). Cărămizi ştampilate descoperite în therme. Institutul de arheologie, Bucureşti.

Magda Tzony, Materiale, 1980, p. 349; eadem, Musaios, 3, 1981, p. 44.

a) *Leg(io) XI C(laudia) p(ia) f(idelis)* (litere inverse)
b) *Leg(io) XI Cl(audia)*
c) *Leg(io) XI Cl(audia) Ant(oniniana)*

Primului tip (*a*) aparţine şi ştampila inserată în IDR, II, 605; pentru tipul *c*, vezi CEpR, I, 64.

118. Andolina (com. Ciocăneşti, jud. Călăraşi). Fragment de cărămidă cu ştampilă în cartuş dreptunghiular (7 × 3 cm). Imprimare retrogradă, ligaturi (*A* + *X*, *E* + *N*). Muzeul din Călăraşi (inv. 1 081).

M. Zahariade, C. Muşeţeanu, C. Chiriac, Pontica, 14, 1981, p. 255, nr. 1, fig. 1 (foto, desen).

Maxen(tius)

Pentru identitatea personajului şi datarea ştampilei (secolul al IV-lea e.n.?), *ibidem*, p. 256–258; este posibil ca aici să se fi aflat un „cap de pod" în epoca romano-bizantină.

119. Mehadia (jud. Caraş-Severin). Fragment de diplomă militară (*tabela II*) descoperit în cursul săpăturilor efectuate în anul 1943 în castru. Dimensiuni: 44 × 26 mm. Institutul de istorie şi arheologie, Cluj-Napoca.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 59–60, nr. 1, fig. 1/1–2 (desen, reconstituire) şi 4/3–4 (foto).

Intus

... *et Fabi?]ano* sau [... *et Iuli?*[*ano co(n)s(ulibus)*

Extrinsecus

M(arci) Serv[ili *Getae]*
L(uci) Pul[li *Chresmi]*
M(arci) Sen[tili *Iasi]*

După editor, « fragmentul reprezintă probabil o copie după o constitutio din anul 158 sau 159 e.n. Ar putea fi chiar un fragment din diplomele provenind de la Mehadia » (IDR, I, 17 b).

120. Ţiglă « aflată în depozitul muzeului din Băile Herculane printre materialele provenite de la Mehadia ». Litere inversate şi în ligatură.

O. Răuţ — O. Bozu, StComCaransebeş, 1979, p. 217 fig. 4 e.

ADSV...(?)

121. *Tibiscum*. Fragment de diplomă militară (*tabella I*); colţul drept de jos, 35 × × 30 mm.

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StCom Caransebeş, 1979, p. 262–263, fig. 12 (desene) şi pl. 1 (foto.)

Intus

[*et conub(ium) cum uxorib(us) quas tunc*] *hab(uissent) cum*
[*est civit(as) i(i)s data aut cum is quas*] *post(ea) dux(issent)*
[*dumtaxat singuli* .... etc.

Extrinsecus

[....*f(ilio)*] *Chalcid(ensi)*
[*Descript(um) et recognit(um) ex tabu*]*la aerea*
[*quae fixa est Romae in*] *muro post*
[*templum divi Aug(usti) ad Min*]*ervam*

După autori, posesorul diplomei era originar din Chalcis din Siria.

Datorită lipsei formulei *siqui caelibes essent*, fenomen ce se constată după 140 (CIL, XVI, p. 158), fragmentul de diplomă prezentat poate data între acest an şi 164 (de cînd datează ultimele diplome militare descoperite în Dacia).

122 (= IDR, III/1, 144). *Tibiscum*. Coloană de marmură ; inscripția, cu excepția primelor două rînduri, este martelată.

I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 231—232, nr. 6.
Marti Aug(usto) pro / salute d[d(ominorum)] n[n(ostrorum)]/ . . . [?Maximini . . . et . . . ?Maximi . . . ?Iulius Licinianus co(n)s(ularis)] . . .

Vezi și mai departe, nr. 145.

123 (= IDR, III/1, 128). *Tibiscum*. Placă de marmură spartă în mai multe fragmente, descoperite eșalonat, în anii 1975 (fragmentele publicate în IDR), 1977, 1978, 1979.

I. Piso, ActaMN, 15, 1978, p. 184—186, nr. 4 și fig. 8 (= AnnÉp, 1978, 682) (reluare, cu alte fragmente) ; Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeș, 1979, p. 254—255, nr. 1, fig. 1—2 (foto) și 3 (desen, reconstituire).

M(arco) A(ure]li[o Ant]on[ino] Pi[o Fe-]
lic[i? Invicto] Augu[sto]
[L(ucius)M]arius Perpetuu[s cos. Dac. III?]
[de]votus num[i]n[i eius]
[pe]r P(ublium) Ael(ium) C[a?]mp[anium?]
Gemellum
tribunum

Gradul de *tribunus* arată că personajul conducea o unitate *milliaria*, fiind vorba în cazul nostru de *cohors I Vindelicorum*.

124. *Tibiscum*. Fragment de placă de calcar, aparținînd cîmpului inscripției (împărțit, la rîndu-i, prin două chenare). Dimensiuni : 0,26 × 0,15 × 0,05 m.

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeș, 1979, p. 257, nr. 2, fig. 4.

În partea stîngă se păstrează, din partea de sfîrșit a inscripției, probabil un *I*, chiar pe spărtură, și un *G*, urmate de puncte triunghiulare. Ar putea fi . . . *XIIII G(eminae)*.

125. *Tibiscum*. Două fragmente de lespede de calcar. Dimensiuni : 0,33 × 0,34 × 0,13 m și 0,18 × 0,14 × 0,13 m ; litere înalte de 6 cm.

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeș, 1979, p. 257—258, nr. 3, fig. 5 a—b.

a	*b*
ET VALE (ligatura E+T)	
ET ZAB	BO
FI . . .	RVM
	VFR

Autorii consideră că cele două fragmente aparțin stelei publicate cu toate datele în IDR, III/1, 152 ; conform reconstituirii propuse (*loc. cit.*, fig. 6), lectura ar fi următoarea :

D(is) M(anibus)
Ael(ius) Borafas Za-
bdiboli mil(es) e[x]
n(umero) Pal(myrenorum) vix(it) a[n(nos) . . .]
et Valeria . . .
et Zab[di]bo[l . . .]
FN . . . . RVM (?)
FN . . . . VFR (?)

În r. 8, ar putea fi *[pos]uer(unt)* (?), dar autorii înclină a crede că și fragmentul publicat în IDR, III/1, 190 aparține aceluiași monument.

126. *Tibiscum*. Fragment de altar funerar de calcar. Dimensiuni : 0,61 × 0,50 × 0,19 m. Litere înalte de 5 cm.

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeș, 1979, p. 258, nr. 4, fig. 7.

. . . .
. . . XXIII
. . . ANTVS (în fotografie se vede ANV)
. . . . . VLO
. . . . . . P

Transcrierea s-a dat după comentariul autorilor; *VLO* completează *[avunc]ulo*.

127. *Tibiscum*. Fragment de stelă funerară de calcar. Dimensiuni: 0,33 × 0,16 × 0,07 m. Litere înalte de 5,5 cm.

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeş, 1979, p. 260, nr. 5, fig. 8.

. . . AN · LX
. . . ODI. . .
. . . LENT. . .
. . . B · M . . .

Autorii consideră că literele din primul rînd păstrat se referă la vîrsta defunctului: *a[n(nis)] LX*; în r. 3 şi 4 ar fi un nume: *[Cl]odius [Va]lent[inus?]*, iar în ultimul formula *b(ene) m(erenti)*.

128. *Tibiscum*. Fragment de stelă funerară de calcar. Litere înalte de 5,5 cm.

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeş, 1979, p. 260, nr. 6, fig. 9.

« În r. 1 se pot distinge cu oarecare dificultate literele *D* şi *I* (sau *E*); în r. 2: *POS*, evident de la *pos(uit)* sau mai degrabă *pos(uerunt)* ».

129. *Tibiscum*. Fragment de lespede de calcar. Dimensiuni: 0,33 × 0,16 × 0,03 m. Litere înalte de 6 cm.

Maria Petrovszky—V. Wollmann, StComCaransebeş, 1979, p. 260—261, nr. 7, fig. 10.

« În r. 1 se distinge cu uşurinţă cuvîntul *FILI[VS]*, pe cînd în r. 2 (şi ultimul) abia se mai pot recunoaşte, din cauza coroziunii suprafeţei monumentului, începutul formulei *[BENE-MEREN]TI P[OSVIT]* sau *P[OSVERVNT]* ».

130. *Tibiscum*. « Diverse fragmente cu litere izolate, dintre care menţionăm un singur fragment (exemplar): dimensiuni 12 × 9 × 5 cm, cu litera *G* de 7 cm, executată foarte elegant la marginea cîmpului inscripţiei prevăzut cu un chenar frumos profilat ».

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeş, 1979, p. 261, nr. 8.

131. *Tibiscum*. Fragment de lespede de calcar. Dimensiuni: 0,08 × 0,12 × 0,02 m. Litere înalte de 2 cm.

Maria Petrovszky — V. Wollmann, StComCaransebeş, 1979, p. 261—262, nr. 9, fig. 11; S. Sanie, Dacia, N. S., 25, 1981, p. 359—360, nr. 1, fig. 1/5 (foto şi desen).

Fragment de inscripţie palmireniană; în transcrierea latină (S. Sanie), apare astfel:

ML'A
WṬRNL

În r. 1, este redat antroponimul palmirenian *Malê*; literele din rîndul următor reprezintă transcrierea cuvîntului latinesc *veteranus*, adoptat şi în palmireniană.

132. *Tibiscum*. Fragment de ţiglă ştampilată, descoperită cu ocazia cercetării unui atelier de sticlărie.

Doina Benea, Materiale, 1980, p. 302.

Coh(ors) I s(agittariorum)

Unitatea este atestată la Tibiscum printr-o inscripţie din anul 165 (IDR, III/1, 130) şi prin cărămizi ştampilate (IDR, III/1, 251—252).

133. *Tibiscum* (castru): « toartă de strachină smălţuită verde oliv, cu o inscripţie fragmentară: *CRISPIN(a)* ».

Doina Benea, F. Medeleţ, P. Bona, R. Petrovszky, Materiale, 1980, p. 299—300.

134. (= Em. Popescu, *Inscripţiile*..., 425; IDR, III/1, 30). Gornea (jud. Caraş-Severin). Cărămidă cu scriere cursivă.

I. Piso, ZPE, 42, 1981, p. 263—271; D. Sluşanschi, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 337—339.

Reluînd comentariul inscripţiei, I. Piso traduce *teretrum* prin „amuletă", obiect care trebuia să însoţească pe defunctă; piesa ar fi avut un caracter apotropaic. *Primicerius*, probabil comandantul garnizoanei romane de la Gornea, şi-a însuşit amuleta fie pentru valoarea sa, fie — în caz că el era creştin — pentru ca asemenea practici magice să nu se mai perpetueze. Sterio, cel care este autorul inscripţiei, roagă pe *primicerius* să-i redea amuleta. Cuvintele *p(erpe)t[ue] iaceas* sînt adresate tinerei defuncte.

Dimpotrivă, D. Sluşanschi propune o lectură intrucîtva diferită: *Rogo et peto primicere | tunc puellam Bariam | te retrum redder[e] ego Simo* (?) */ ...cunscio me | reddere Be(ssam) ex o(mn)ium visu | peto et rogo primicere | reddas mihi tu retrum*... ; la sfîrşitul r. 9, *venet*, nu *emet* (cum au propus editorii anteriori).

135. Berzovia (jud. Caraş-Severin). Cărămidă « de tipul celor folosite la duşumeaua aşezată pe stîlpi de hipocaust »; în colţul drept, s-au incizat cu un obiect ascuţit, înainte de ardere, cîteva litere.

O. Răuţ — O. Bozu, StComCaransebeş, 1979, p. 207 şi 214, fig. 4 a şi 5 a.

COXV

Autorii se gîndesc la o *cohors X Voluntariorum* care ar fi staţionat în castru după plecarea legiunii IV Flavia.

136. Eftimie Murgu (jud. Caraş-Severin). Cărămidă ştampilată, descoperită într-o construcţie romană.

O. Răuţ — O. Bozu, StComCaransebeş, 1979, p. 210.

[L]EG IIII F///

137. Ocna de Fier (jud. Caraş-Severin). Cărămidă ştampilată descoperită în ruinele unei construcţii romane.

O. Răuţ — O. Bozu, StComCaransebeş, 1979, p. 217, fig. 4 b, 5 b.

ARF

Cf. IDR, III/1, 259 (Tibiscum).

138. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Placă fragmentară de marmură.

H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, Materiale, 1980, p. 279.

. . . .
M(arcus) Lucius . . . .
P(ublius) Ael(ius) H[ammonius?
. . . .

139 (= IDR, III/2, 558). *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Două ţigle avînd ştampila înscrisă pe două rînduri concentrice într-un cerc; la mijloc, o rozetă. Descoperit în ruinele edificiilor notate convenţional 001 şi 002.

H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, Materiale, 1980, p. 279, 281.

Tertullo et Sacerdote co(n)s(ulibus) | Iul(ius) Alexander fec(it).

Anul 158 e. n.

140 (= IDR, III/2, 540). *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Cărămidă ştampilată descoperită în edificiul numit convenţional 002.

H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, Materiale, 1980, p. 280.

Leg(io) IIII F(lavia) F(elix)

141. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* La edificiul 002 s-au descoperit mai multe fragmente de tencuială pictată; pe unul se văd pictate trei litere: *ETA*.

H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, Materiale, 1980, p. 280.

142. *Germisara.* Fragment de altar votiv descoperit în jurul anului 1976. Se păstrează în colecția Școlii generale din Cigmău (jud. Hunedoara).

I. I. Russu, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 419.

DOLIC . . .

143. *Micia.* Altar votiv din augit-andezit, descoperit în 1978 în cursul săpăturilor din thermele romane. Dimensiuni : 0,875×0,40×0,30 m ; cîmpul epigrafic : 0,35×0,305 m. Litere înalte de 3,5 cm. Muzeul județean Hunedoara-Deva.

Adriana Rusu, Sargetia, 15, 1981, p. 67—69, fig. 1 (foto, desen).

VENERI
SACRAE
FLAVIAE
ARAMA
VOTVM

Autoarea citește : *Veneri / sacr(um) / Ae(lia) / Flavia(e)* (sic) */ aram a(nimo) / votum.*

144. *Apulum.* Monument epigrafic încastrat într-un perete al palatului Episcopiei romano-catolice din Alba Iulia; apărut în 1980, după înlăturarea stratului de mortar. Dimensiuni : 1,25×0,45 m. Litere înalte de 5—7 cm ; ligaturi : *T+E* (r. 2), *V+M* (r. 4). Se păstrează în același loc.

V. Moga, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 432—431.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro salute
G. C. Hast(a)e,
co(n)s(ularis) trium
5 *Dac(iarum), str(ator, -ores) ei(us)*
leg(ionis) XIII G(eminae),
ag[en]s Pro-
cu[l]o [l]eg(ato)

V. Moga înclină a data mandatul acestui guvernator de rang consular al celor trei Dacii pe timpul lui Commodus, între L. Vespronius Candidus Sallustius Sabinianus și Q. Aurelius Polus Terentianus (despre aceștia din urmă : B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum. Moesia—Dacia—Thracia,* Götheborg, 1977, p. 44), deci aproximativ între 185—192/193. În ceea ce privește pe legatul legiunii XIII Gemina, ar putea eventual fi avut în vedere M. Iuventius Surus Proculus, *consul designatus* în 201 (A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Imperio Romano,* Roma, 1952, p. 57) ; comanda sa în Dacia datează înainte de anul 197 (în 201 este atestat ca guvernator al provinciei Noricum : CIL, III, 5712; probabil se afla în funcție încă din anul 197 :G. Alföldy, BonnerJhb, 168, 1968, p. 145).

145. *Apulum.* Fragment de lespede de calcar (conglomerat), spart în mai multe bucăți; descoperit pe teritoriul fostei *colonia Aurelia* (zona templelor și vilelor). Dimensiuni : 0,30×0,35 m Litere înalte de 5,5 cm ; inscripția, atît cît se mai păstrează, este martelată în cea mai mare parte

M. Macrea, *Viața în Dacia romană,* București, 1969, p. 436—437 (mențiune); Cl. L. Băluță — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 119—120, nr. 3, fig. 3 (foto și desen-reconstituire) ; I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 230—231, nr. 5.

. . . .
[P]ro salute . . . . ?]
[D] Dominorum) N[N](ostrorum) Aug[[g(ustorum]
C(ai) [I]ul(ii) V[e]ri) M[a-]
ximin[i ?Aug(usti) et]
5 *C(ai) Iul(ii) V[eri Maxi-]*
m(i) nob(ilissimi) Ca[es(aris) Ger(manicorum)]]
M(aximorum) Dac(icorum) M(aximorum) Sar(maticorum) M[ax(imorum)]]
?Q(uintus) Iulius Licin[ian-]
[us?] co(n)s(ularis) D[ac(iarum) III]

Transcrierea noastră urmează reconstituirea propusă de I. Piso, care, spre deosebire de I. I. Russu, completează titlurile triumfale la plural și identifică numele guvernatorului martelat cu Q. Iulius Licinianus.

146. *Apulum*. Colțul sting de sus al unei plăci de marmură. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 230, nr. 4, pl. 13 b (rectificare a lecturii lui C. Daicoviciu).

Numini I . . . .
pro salu[te Imp(eratoris) Caes(aris) ?]
C(ai) Iuli(i) Ve[ri Maximini Aug(usti)]
[et ?(Cai)] Iul[i(i) ?Veri Maximi]
. . . .

147. *Apulum*. Lespede din conglomerat calcaros (fragment), descoperit în 1963. Dimensiuni : 0,40 × 0,48 × 0,10 m. Textul a fost gravat pe coloane (se păstrează parțial trei, probabil cea din dreapta este ultima ; literele sînt înalte de 3,5 cm în r. 1, în celelalte de 1,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 117—119, nr. 2, fig. 2 (foto ; desen, cu unele diferențe față de transcriere).

[N o m i n a]	*C o l l a t o r [u m . . . , .]*	
. . . .	TVOVTAI (?)	. . . .
. . . .	*Caius Maior*	*Aur.* A . . . .
. . . .	*Aur. Carito*	*Aper* . . . .
. . . . *ici*	*Cassius Valens*	CIATR (?) . . . .
. . . . *? mid*	*Aur. Sossius VDL*	*Anto[n.* . . . .
. . . . *ellus*	*Aur. Marcus mil.*	*Iulia* . . . .
. . . .	*Aur. Valerius*	ACTR (?)
. . . . *Curilus*	*Romanius mist.* (?)	*Num* . . . .
. . . . . . *Marcus mil.*	*Aur. Silvanus*	*Aur* . . . .
Sicilus Aquilei	*Ermes Domnio*	*Val. V.* . . . .
Maximus Nicome	*Aur. Proclus*	. . . .
Aur. Statorius	*Gaianus A.*	. . . .
Gaianus Agrippa	*Cresce[n*	. . . .
. . . . . *R Amamus* (?)	*Aur*	. . . .
. . . . NRVS (?)	. . . .	. . . .
. . . . SVR (?) . .	. . . .	. . . .
. . . .	. . . .	. . . .

Deoarece fotografia este obscură, nu se poate verifica exactitatea desenului și a lecturii.

148. *Apulum*. Fragment de placă de marmură, cu o inscripție pe trei coloane. Dimensiuni : 0,49 × 0,42 × 0,005 m. Litere înalte de 1,5—1,6 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Al. Popa, Apulum, 20, 1982, p. 111—116, fig. 1—2 (foto, desen).

. . . . . *Viator*	. . . .	. . . .
. . . . . *Firmus*	*Iul(ius) Messius*	*Ael(ius)* . . . .
[Ae]l(ius) Priscus	*Iul(ius) Siro*	*Ulp(ius) Ve[rus?]*
[A]el(ius) Domiti(anus?)	*Pom(ponius?) Valens*	*Ael(ius) Appi[us]*
[A]el(ius) Florus	*Att(ius) Maxim(us)*	*Val(erius) Verus*
[A]el(ius) Valens	*Ael(ius) Valens*	*Cus(pius?) Valens*
[A]el(ius) Quintus	*Ael(ius) Quadratus*	*Ael(ius) Mestri(us)*
. . . . . *Atressus*	*Ael(ius) Iulianus*	*Ant(onius) Valens ex eq(uite)*
. . . . . *Firmus*	*Ael(ius) Talanus*	*Egn(atius) Libo*
. . . . . *Alexand(er)*	*Lic(inius) Priscus*	*Mar[cius) Firmi(nus)*
	Att(ius) Longinus	
. . . . . *Germa(nus)*	*Ael(ius) Iustus*	*Fla(vius) Venust(us)*
. . . . . *Valens*	*Ael(ius) Valens*	*Val(erius) Succes(us)*
. . . . . *[S]ecund(us?)*	*Ael(ius) Balbinus*	*Ael(ius) Agrippa*
. . . . . *[M]acer*	*Fla(vius) Niger*	*Ael(ius) Quint(us)*
. . . . . *[Vit?]alis*	*Iul(ius) Verus*	*Ael(ius) Firmus*
. . . . . *[M]axim(us)*	*Iul(ius) [B]assian(us)*	*Ael(ius) Crescens*
. . . . . *[R]ufinus*	*Ael(ius) Bassus*	*Ael(ius) Capito*
. . . . . . *[V]alenti(nus)*	*Ael(ius) Festus*	*Ael(ius) Tertius*
. . . . . *[Ca]pito*	*Fla(vius) Flavos*	*Ael(ius) Valens*
. . . . . *[Cre]scens*	*Cl(audius) Candidi(anus)*	*Ael(ius) Propinc(us)?*
. . . . . *[Lon]ginus*	*Cae(lius) Sa[turn(inus)?]*	. . . .
. . . .	Ael(ius)	. . . .
. . . .	. . . .	. . . .

« Ceea ce știm cu siguranță, în acest moment, este faptul că epigrafa ce ne stă în atenție, atît cît se mai conservă, cuprinde un grup de soldați, lucru ce ne este indicat prin consemnarea *ex equite* care însoțește antroponimul Antonius Valens din coloana a treia... », notează editorul inscripției (p. 111). În privința datării, se face observația (p. 114): « abundența *Aelii*-lor, în număr de 26 din cele 37 de *nomina*, cîte se mai păstrează, ne îngăduie să afirmăm că epigrafa a fost ridicată într-o perioadă de timp cuprinsă între domnia lui Hadrianus și Marcus Aurelius »

În legătură cu caracterul inscripției, autorul se gîndește că putea fi dedicată de soldații din legiunea XIII Gemina unei divinități, ori în onoarea unui împărat sau chiar comandant de legiune; « dar, tot atît de bine, epigrafa apulensă ar putea să fie un epitaf ridicat în memoria celor căzuți într-o bătălie » (eventual în timpul războaielor marcomanice).

Ar putea fi și o listă de soldați lăsați la vatră, grupați probabil pe cohorte, așa cum mai întîlnim în alte părți; vezi astfel CIL, III, 6 180 (= ISM, I, 137) de la Troemsis sau CIL, III, 14 507 de la Viminacium (la care se referă și Al. Popa, *loc. cit.*, p. 116, nota 16).

Pentru ultimul nume (col. III), vezi eventual, mai departe, nr. 170.

149. *Apulum.* Altar votiv din piatră calcaroasă, descoperit pe teritoriul *coloniei Nova*, la est de therme; capitelul este ornamentat cu o arcadă și acrotere redate sumar. Dimensiuni: 0,185 × 0,13 × 0,04 m. Literele, rudimentar executate, sînt înalte de 1,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 124—125, nr. 7, fig. 7 (foto și desen).

ΓΑΙ ΑΡΤΕ
ΜΙ ΕΥΧΗΝ

Editorii citesc: Γαῖ(ος) Ἄρτεμι εὐχήν și traduc: „Gaius (zeiței) Artemis închinare"; al doilea cuvînt poate fi eventual tot un antroponim.

Autorii citați mai remarcă, în privința grafiei, litera *A* fără bară orizontală și *E* lunar. Totodată, fac un nou inventar al inscripțiilor grecești din Dacia.

150. *Apulum.* Fragment de coloană de marmură, descoperit pe locul *Coloniei Nova Apulensis* (zona vestică). Fragmentul este înalt de 0,45 m, diam. = 0,19 m. Litere înalte de 2,5—3,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 120, 123, nr. 5, fig. 5 (foto, desen).

[? I. O. M.]
[s]ac(rum)
[P. Ae]l. Rustic[...]
dec(urio) mu[n...]
5 *CAMP*
votum vix
satis
reddidit

Autorii sînt de părere că litera *C* din r. 5 aparține cuvîntului din rîndul precedent, deci: *mu[ni]/c(ipi) Amp(elensium)*. Cf. CIL, III, 1 293: *II-viri et ordo Amp(elensium)*.

151. *Apulum.* Altar votiv. Dimensiuni: 1,05 × 0,40 × 0,35 m. Fața scrisă corodată; literele se citesc cu dificultate, înălțimea variază între 4—9 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 125—126, nr. 8, fig. 8 (foto-retușată; desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
C(aius) Val(erius)? Tele-
gonus pr-
o B(?) VO s
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Literele din r. 4 sînt neclare.

152. *Apulum.* Altar votiv din conglomerat calcaros, descoperit în 1963 în *colonia Aurelia* lîngă biserica ortodoxă, la podul nou. Dimensiuni: 0,54 × 0,33 × 0,21 m. Cîmpul inscripției corodat, scrierea rudimentară; litere înalte de 4 cm; în r. 3 și 5, ligatura *E*+*T*. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluţă — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 126, nr. 9, fig. 9 (foto şi desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
ex voto
[Gaius?] et Mu-
cianus
pro se et pro
sorore

După cum arată editorii, numele primului dedicant nu este deloc sigur, fiind aproape complet corodat.

153 (=CIL, III, 1044). *Apulum.* Altar din calcar.

I. Piso, ActaMN, 18, 1981, p. 446—448, nr. 4, fig. 4 a—b (foto şi desen).

I. Piso propune o lectură nouă a rîndului 3 al inscripţiei CIL, III, 1 044, unde Th. Mommsen citea *C. Iulius / Celer* (cu observaţia : « *errore opinor pro Celer vel Celerinus* »). « La lecture *Celeris* pourrait être acceptée si après S il ne se trouvait pas un signe qui, selon moi, est une A. Il me semble ainsi que, toujours à la 3e ligne, l'espace entre R et I est plus grand que celui entre I et S, sans pouvoir décider, à cause de l'état de conservation de la pierre, s'il y avait eu ou non signe de séparation. Toujours est-il que dans ISA il faut voir la patrie du personnage. C. Iulius Celer est donc d'origine isaurienne. Il est pourtant difficile à dire si c'est la région *Isauria* ou bien la ville *Isaura*, appelé chez *Geogr. Ravenn.* II, 17 *colonia Isauria*, qu'on ait abrégée en ISA » (Piso).

În noua lectură, inscripţia este următoarea :

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
C(aius) Iulius
Celer, Isa(uria, -ura)
(centurio) leg(ionis) IIII Scy(thicae)
et XVI F(laviae) F(irmae)
et XIII Gem(inae),
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

154 (= CIL, III, 14 469). *Apulum.* Placă (?) atestînd o construcţie de cult.

I. Piso, ActaMN, 18, 1981, p. 445—446, nr. 3, fig. 3 a—b (foto şi desen-reconstituire a textului).

Deo
Apollini Aug(usto)
C(aius) Iulius Lysias, (centurio)
[l]eg(ionis) XIII Gem(inae) Ṣẹ-
[ṿẹṛịạṇạẹ] ius-
[su] nu[mi]nis e-
i[us p]o[rti]cum pe-
c[u]nia [su]a [fec]it

Se pune întrebarea dacă porticul a fost adăugat la un sanctuar independent al lui Apollo, sau mai degrabă aparţinea unui *Asklepieion* binecunoscut prin numeroase descoperiri (v. I. H. Crişan, Apulum, 9, 1971, p. 341—346 ; I. Piso, ActaMN, 17, 1980, p. 86).

155 (= CIL, III, 7 742). Apulum. Altar din calcar.

I. Piso, ActaMN, 18, 1981, p. 448—449, nr. 5, fig. 5 a—b (foto, desen).

În r. 6, între *SAR* şi *MIS*, Piso distinge clar un semn de separaţie ; el respinge o restituire de genul *Sarmis(egetusae)*, care s-ar întîlni aici pentru prima dată. În noua lectură, inscripţia este următoarea :

Dian(a)e Aug(ustae)
C(aius) Iul(ius) Vale-
rius, vet(eranus)
le[g(ionis)] XIII G(eminae),
dec(urio) col(oniae)
Sar(mizegetusae), mis(sus)
ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis)

Altarul a fost ridicat probabil pe timpul lui Septimiu Sever sau curînd după aceea, deoarece personajul este cunoscut din inscripţia funerară IDR, III/2, 113 (= AnnÉp, 1933, 248) de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, datînd din timpul împăratului Severus Alexander.

156. *Apulum*. Fragment de placă de marmură, descoperit în *colonia Nova*, la vest de therme. Dimensiuni : 0,13×0,12×0,12 m. Litere frumos gravate, înalte de 5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluţă — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 120, nr. 4, fig. 4 (foto şi desen).

. . . . . h]arus[pex col . . . . ?
. . . . .] ob ho[norem . . . . . .

157. *Apulum*. Tambur de gresie, descoperit in *colonia Nova*, la nord de complexul cu therme. Dimensiuni : î = 0,17, l = 0,45 m. Litere înalte de 5,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluţă — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 117—118, nr. 1, fig. 1 (foto şi desen).

VOPISCO

158. *Apulum*. Şaisprezece fragmente dintr-o placă funerară de marmură, provenind desigur din necropola romană. Dimensiuni probabile : 1,31×0,665×0,03 m. Litere înalte de 6,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Piso, ActaMN, 18, 1981, p. 443, nr. 1, fig. 1 a—b (foto, desen).

[D(is)] M(anibus)
Ulp(iae) Victorinae omni
obsequ[io] mar[it]ali
C(aius) Iul(ius) Iul[ianu]s [a] m[i]lit(iis)
5 *maritus [et Iulia] Ursula*
fi[lia]

Nu se indică vîrsta defunctei. Editorul remarcă formula eliptică din r. 2—3, în loc de *omnibus rebus marito obsequentissimae*. Soţul defunctei nu trebuie însă identificat cu omonimul prefect al cohortei *IIII Hispanorum equitata* de la Inlăceni (CIL, III, 946), căci acesta din urmă era *dom(o) Rom(a)* : or, după toate aparenţele, personajul nostru provine din aristocraţia municipală de la Apulum.

159. *Apulum*. Fragment de altar de marmură ; se păstrează o parte din bază şi ultimele rînduri din inscripţie. Dimensiuni : 0,31×0,15× 0,15 m. Litere înalte de 1—2 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Piso, Acta MN, 18, 1981, p. 444—445, nr. 2, fig. 2 a—b (foto, desen).

. . . .
. . . . IO . . . [Cl(audia)?]
Maxima [Ti(berii) Cl[audii)?]
Augustia[ni]
augur(is) m(unicipii) Ap(ulensis) eq(uo) p(ublico) . . .

Deoarece cognomenul *Augustianus* este rar, I. Piso crede că acest personaj poate fi identic cu cel menţionat în inscripţia IDR, III/2, 79 (= AnnÉp, 1903, 69) de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa : *sacerd(otio) Tib(erii) Cl(audii) Augustiani eq(uo) p(ublico)*.

160. *Apulum*. Fragment de placă de marmură. Dimensiuni : 0,23×0,16×0,045 m. Litere frumos gravate, înalte de 3,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluţă — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 123, nr. 6, fig. 6 (foto, desen).

. . . . . .a]e femin[ae
. . .inc]onparab[ili

161. *Apulum*. Altar funerar de calcar dur (fragment, partea superioară). Descoperit in 1964, pe teritoriul *coloniei Nova*. Dimensiuni : 0,62×0,92×0,70 m. Litere înalte de 7,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluţă — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 126—127, nr. 10, fig. 10 (foto, desen).

D(is) M(anibus)
Curneli(a)e (sic)
Quint(a)e v(ixit)
[annis...] XX et
. . . .

162. *Apulum*. Fragment de lespede de calcar, descoperit în *colonia Nova*. Dimensiuni: 0,22×0,18×0,06 m. Litere înalte de 5 cm; în r. 3, ligatura *V+N+D*. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță—I. I. Rusu, Apulum, 20, 1982, p. 128, nr. 11, fig. 11 (foto, desen)

[D(is)] M(anibus)
[Cor]nel[i . . . .
[Se]cundi . . . .
[vi]xit (?) . . . . . .

163. *Apulum*. Fragment de stelă funerară, descoperită în 1981 pe teritoriul *coloniei Nova*. Dimensiuni: 0,88×0,83×0,20 m. Litere corect incizate, înalte de 8—9 cm (în r. 5—6, litera *O* mai mică). Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 128—130, nr. 12, fig. 12 (foto, desen — încercare de reconstituire). Muzeul Unirii, Alba Iulia.

D(is) [M(anibus)]
L(ucio) Iul(io) Ga . . . . .
civi Trev[iro, -ero]
ann(orum) XXXXV
5 *Iulia Egloge*
patron(o) et con(iugi)
[b(ene) m(erenti) p(osuit) ?]

Defunctul era originar din Augusta Treverorum; pentru răspîndirea cetățenilor acestui oraș în Imperiul roman, vezi recent: Jean Krier, *Die Treverer außerhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg*, Trier, 1981 (Trierer Zeitschrift, Beiheft 5).

164. *Apulum*. Fragment de altar din piatră nisipoasă, descoperit în *colonia Aurelia* (zona templelor și vilelor). Dimensiuni: 31×34×44 cm. Nu se indică înălțimea literelor; în rîndul al doilea, ligatura *I+T*. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță, —I. I. Russu, Apulum, 20, 1978, p. 130, nr. 13, fig. 13 (foto și desen).

. . . .
. . . . *f]iliae*
?[b(ene)m(erenti)] pos(u)it

165. *Apulum*. Fragment de lespede (piatră calcaroasă), descoperit în *colonia Nova*. Dimensiuni: 0,32×0,27×0,13 m. Litere înalte de 5,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 130—131, nr. 14, fig. 14 (foto și desen).

. . . .
. . . . *.us tesse(rarius)*
[...coniu]x eius
[. . . . .] filius
[bene] me(renti)

166. *Apulum*. Fragment de lespede (piatră nisipoasă). Dimensiuni: 0,235×0,16×0,12 m. Litere înalte de 6 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

Cl. L. Băluță—I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 131, nr. 15, fig. 15 (foto, desen).

. . . . N . . .
. . . . . . *sig]nifer* . .
[leg. XIII] Gem(inae) . . . (?)

167. *Apulum*. Cu prilejul săpăturilor arheologice de la catedrala romano-catolică din Alba Iulia, între anii 1968—1977, au fost descoperite 12 inscripții (2 votive, 10 funerare), utilizate ca material de construcție. Ele au fost publicate de I. I. Russu, Rec. Muz., 1980, 9, p. 34—42

(cu fotografii şi desene), cu unele erori, asupra cărora atrage atenţia C. C. Petolescu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 121–122, nr. 3.

168. *Apulum*. Cu prilejul publicării monumentelor amintite la numărul precedent (167), I. I. Russu reia şi citeva monumente epigrafice deja cunoscute; astfel, la p. 45–46, nr. 17, fig. 17 (foto şi desen), se „revizuie" o inscripţie publicată de D. Radu, Studii şi comunicări. Acta musei regionalis Apulensis, 4, 1961, p. 109, nr. 20, fig. 20 (foto). „Rectificările" propuse sint însă eronate, lectura editorului prim fiind corectă în cea mai mare parte.

C. C. Petolescu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 122, nr. 4.

[D(is)] M(anibus)
[...] Laurus ve[t(eranus)]
. . . . . vix(it) an(nis) LXXXV. Cl(audia)
. . .b(ene)m(erenti) p(osuit)
[h(ic) s(itus)] e(st)

169. *Apulum*. Fragment de coloană de calcar, descoperit în 1936 pe teritoriul suburbiei Partoş. Dimensiuni: 0,70×0,64 m. Litere înalte de 5,5–6,5 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

D. Radu, Acta Musei Apulensis, IV, 1961, p. 111–112, nr. 23, fig. 23 (desen); cf. G. Forni, ZPE, 46, 1982, p. 188–189, nr. 1.

D(is) M(anibus)
M(arcus) Iulius [— — — f.]
Ulp(ia) Victorinus
Sarmiz(egetusa)
5 *lib(rarius) co(n)s(ularis) stip(endiorum) [...]*
vixit an(nis) XX[...]

D. Radu citea în r. 2–3 numele defunctului: *M(arcus) Iulius Ulpi(ius) Victorinus*; dar G. Forni arată că *VLP* este abrevierea pentru pseudo-tribul *Ulpia*, acum atestat pentru prima dată în Dacia.

170. *Apulum*. Două fragmente dintr-o placă funerară de gresie, descoperite în 1961 în spatele altarului principal din catedrala romano-catolică din Alba Iulia. Dimensiunile aproximative ale întregii plăci: 0,94×0,61 m. Litere îngrijit lucrate, înalte de 6,2–7 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Berciu — Al. Popa, Apulum, 5, 1965, p. 195–197, nr. 12, fig. 11 (foto); cf. G. Forni, ZPE, 46, 1982, p. 190, nr. 2.

Fragm. *a*: *D(is) M(anibus)*
[...] Ael(ius) Propi-
[n]cus libr(arius)
[co(n)]s(ularis) vixit
[an]n(os) XXX[. . .

Fragm. *b*: *Siscia [mil-]*
es leg(ionis) X[III G(eminae)]
posui[t . . . .]
us eo[. . . . .]
her[es]

Primul cuvînt păstrat din fragm. *b* era citit de editorii iniţiali *Siscia[nus?]*; dar G. Forni arată că este vorba de *origo* veteranului.

171–173. Sighişoara. Cercetările efectuate în 1960 şi 1969–1970 în împrejurimile oraşului (în punctul „Pîrîul Hotarului") au dat la lumină un cimitir de epoca romană. Din această zonă provin citeva inscripţii (nu am mai inclus fragmentele reproduse de descoperitor la fig. 3, 5 şi 8).

171. Inscripţia descoperită în 1969; dispărută. După informaţiile primite de editor, ar fi vorba de o dală de gresie. Dimensiuni (aproximative): 1,67×0,80×0,12 m.

I. Mitrofan, ActaMN, 18, 1981, p. 100 (după o copie a descoperitorilor).

D M
SABINA
DASMENI VIXI
ANIS L POSVIT
SENECI OCOIVSI
B M ET FILI
PRINADA ET
SVRILA ET SVRINI
ET SANILIS POSVE
RVNT TITLV MATRI
B M

C. Daicoviciu (căruia i-a fost prezentată copia inscripției) reconstituia astfel : *D(is) M(anibus) Sabina / Dasmeni vixi[t] / an(n)is L posuit / Senecio coiugi / b(ene) m(erenti) et fili / Prinada (?) et / Surila et Surini[s] ? / et Sanilis posue/runt tit(u)lum matri / b(ene) m(erenti).*

Cea mai mare parte a numelor sint illirice.

172. Dală de gresie. Dimensiuni : 1,60 × 0,91 × 0,08 m. Muzeul din Sighișoara.

I. Mitrofan, ActaMN, 18, 1981, p. 101–102, fig. 1 (foto, desen).

Candia Maximi
vixit an(n)os LXXXX
eius Talandus Du-
cionis vix(it) an(nos) LXX
t(itulum) p(osuit) fr(atri) p(iissimo) et m(atri) b(ene) m(erentibus)

Cu excepția lui Maximus, celelalte nume par a fi celto-illirice.

173. Fragment de lespede de gresie. Dimensiuni : 0,85 × 0,54 × 0,08 m. Cîmpul epigrafic trasat în rînduri (reglaj), litere slab incizate.

I. Mitrofan, ActaMN, 18, 1981, p. 105–106, fig. 7 (foto, desen).

DANLICA (?)
Cusioni
vix(it) an(nis) XX
III p(arentes) m(emoriae) f(iliae) b(ene) m(erenti)

Calitatea (mediocră) reproducerii fotografice nu permite o verificare a lecturii r. 1 ; autorul s-a gîndit chiar la formula *Dis Manibus*, dar I. I. Russu îi sugera că ar fi vorba de un antroponim illiric.

174. Mănăștur (Cluj-Napoca). Fragment de țiglă romană, utilizată la construirea unui sarcofag datînd din evul mediu (secolul al XIII-lea).

P. Iambor — Șt. Matei — A. Halasu, ActaMN, 18, 1981, p. 143–144 și nota 11.

R P N

I. Piso sugeră : *R(es)p(ublica) N(apocensis).*

175. Aiton (jud. Cluj). Cărămidă romană (0,40 × 0,29 × 0,048 m) ; în pasta arsă, s-a zgîriat litera *R*.

I. Moțu, ActaMP, 5, 1981, p. 294.

176. Gilău (jud. Cluj). Țigle ștampilate descoperite în cursul săpăturilor din castru.

D. Isac, Materiale, 1980, p. 292, 296.

Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)

177. Buciumi (jud. Sălaj). Fragment de diplomă militară *(tabella II)*, descoperit în 1970 în cursul săpăturilor din castru ; 34 × 29 mm. Muzeul de istorie și artă, Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 60, nr. 2, fig. 2/1–2 (desen-reconstituire).

Intus
. . . . *fil(io) eius*
. . . . *eius*

Extrinsecus
[Ti(beri) Iuli Ur]bani
. . . .

N. Gudea : « martorii, în ordinea în care par a fi așezați cei de pe fragmentul nostru, sînt cei din anul 126 (cf. IDR, I, Dipl. D VIII, IX) » (p. 60).

178. Fragment de diplomă militară (tabella I), descoperit în anul 1976 în cursul săpăturilor din castru ; 30 × 26 (23) mm. Muzeul de istorie și artă Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 60–61, nr. 3, fig. 3/1–2 (desen-reconstituire).

E x t r i n s e c u s

. . . . .
et II Br[itann(orum) . . . . et I] . . .
Cannan[ef(atium) . . . . et)
VI Thrac(um) [et sunt in Dacia Porolissensi sub]
Sempro[nio Ingenuo proc(uratore) quinis et vicen(is)]
pluribu[sve stipendis emeritis . . . .

I n t u s

[Imp. Caes. M. A]urelius A[ntoninus Aug. Armeni-]
[acus pont. max.] trib. pot XV[II imp. II cos III et]
[Imp. Caes. L. Aur]elius Verus [Aug. Armeniacus trib.]
[pot. III imp.] II procos. cos I[II divi Antonini filii]
[divi Hadriani] nepotes dibi [Traiani Parthici pro-]
[nepotes . . .

N. Gudea : « judecînd după ordinea unităţilor şi titlurilor celor doi împăraţi, M. Aurelius şi L. Verus, fragmentul poate fi încadrat în grupa diplomelor din anul 164 e. n. » (p. 61).

179—185. Buciumi. Plăcuţe de bronz, lucrate în chip de tabula ansata, cele mai multe fragmentare, descoperite între anii 1964—1973 în castru. Inscripţia este redată prin punctare (tehnica „au pointillé"). Muzeul de istorie şi artă, Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 51 şi urm.

179. N. Gudea, *loc. cit.*, p. 54, nr. 1, fig. 1/3 (foto) şi 2/3 (desen).

Co(hors) I Fl(avia) His(panorum) m(illiaria) (?)
(centuria) Val(erii) CLVMER (?)
RASINNI. VR-
CIONE (?)

Înscripţia din r. 2—3 nu este clară, iar fotografia (şi ea obscură) nu permite un control al lecturii.

180. *Ibidem*, p. 54, nr. 2, fig. 1/5 (foto) şi 2/5 (desen).
Se păstrează, se pare, doar sfîrşitul inscripţiei : literele *CAI*, eventual *VI*.

181. *Ibidem*, p. 54, nr. 4, fig. 1/4 (foto) şi 2/4 (desen).
Se păstrează un fragment din partea dreaptă a plăcuţei, unde editorul distinge, din sfîrşitul inscripţiei, doar cîteva litere : r. 1, *VI* ; r. 2, *VI* ; r. 3, *IA*.

182. *Ibidem*, p. 54, nr. 4, fig. 1/6 (foto) şi 2/6 (desen).
Resturi de inscripţie : r. 1, ...*MIC* ; r. 2, ...*ISIO* (?).

183. *Ibidem*, p. 55, nr. 5, fig. 1/1(foto) şi 2/1 (desen).

(centuria) Severini
Quintus
coh(ors) I Hisp(anorum) q(uingenaria) (?)

184. *Ibidem*, p. 55, nr. 6, fig. 1/2 (foto) şi 2/2 (desen).

C(o)ho(rs) I V... (?)
(centuria) C(ai) Pompo[ni]
Vale[ri . . . .

185. *Ibidem*, p. 55, nr. 7, fig. 3/1,3 (desen, foto).

Co(hors) I Fl(avia) Ul(pia) Hisp(anorum)
(centuria) Luci Turani
ante . . . . . TI (?)
ṖORI (sau *DORI*)

Eventual, în r. 3—4, *Arte[midori* (?)

186. Buciumi. Patru aplici de bronz circulare, avînd un cui de prindere ; diam. 3—3,3 cm Pe faţa exterioară, resturi de inscripţie cu litere punctate. Muzeul de istorie şi artă, Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 56, nr. 3—6.

Inscripţia este, în toate cazurile, în bună parte ştearsă ; literele păstrate arată că se menţiona cohorta şi centuria soldatului posesor al aplicei (butonului) respectiv. Vezi mai departe, nr. 193, 194.

187. Românaşi (jud. Sălaj). Fragment de diplomă militară ; dispărut.

I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 90, fig. 17 ; IDR, I, p. 80, fig. 11/3–4 ; N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 61–62, nr. 6, fig. 6/1–2 (desen-reconstituire).

După I. I. Russu, « nr. 3 poate fi citit şi întregit : *[cohort(*ibus) decem et*]* duab(us) I B*[*ritt...*]* Hispano*[*r(um)...*]* Ner(via) Br(itt) ultima fiind *Cohors II Nervia Brittonum* atestată în Dacia Porolissensis... ». N. Gudea arată că desenele 3 şi 4 din figura citată după publicaţiile lui I. I. Russu aparţin aceleiaşi diplome ; acest fragment nu aparţine *dipl. IV* (cum credea primul editor), ci unei diplome din anul 164.

188. Buciumi. Fragment de diplomă militară ; dispărut.

I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior...*, p. 90, fig. 17; IDR, I, p. 80 (« ...nr. 2 ETL... / ETLV pare să aparţină la tabella II intus în golul fracturii de la sfîrşitul rîndurilor 1–3 (familia ostaşului veteran) »); N. Gudea, ActaMP, p. 62, nr. 7 (« Afirmaţia de mai sus mi se pare de asemenea susceptibilă a fi completată, dacă nu chiar îndreptată »).

Ultimul editor al acestui fragment (N. Gudea) crede că literele păstrate aparţin textului de pe partea interioară a tăbliţei I, prezentînd analogii de scris cu diplomele XI şi XVIII (de la Gherla şi Gilău) :

. . . . . et I . . . .
. . . . . . et I U[lpia] . . .

189. *Porolissum*. Fragment de diplomă *(tabella II)* ; 20×8(16) mm. Muzeul de istorie şi artă, Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 61, nr. 4, fig. 4/1–2 (desen-reconstituire).

Extrinsecus

M(arci) [Servili — *Getae]*
[L(uci) Pulli — *Chresimi]*

Intus

. . . .
div[i Aug(usti) ad Minervam]

N. Gudea : « dacă întregirea martorilor este cea corectă, diploma datează din anii 158–159 (cf. *IDR*, I, Dipl. D. XV, XVI, XVII) » (p. 61).

190. *Porolissum*. Fragment de diplomă militară *(tabella II)*, descoperită întîmplător în 1980 pe teritoriul castrului de pe Pomet : 18×12 mm. Muzeul de istorie şi artă, Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 61, nr. 5, fig. 6 (desen-reconstituire).

Intus

[descript(um) et recog]nit(um) [ex tab(ula)]
[aer(ea) quae fixa est R]om[ae . . . . .

191. *Porolissum*. Bloc de calcar, rupt probabil din partea de mijloc a inscripţiei. Dimensiuni : 0,065×0,08×0,08 m. Litere înalte de 2–2,5 m. Muzeul de istorie şi artă, Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 71, nr. 6, fig. 6.

. . . .
. . . . Germ(anici)
. . . . . . ma]ximi
. . . .

192. *Porolissum*. Lespede de calcar (stelă funerară cu medalion?). Dimensiuni : 0,40×0,60×0,17 m. Litere înalte de 4–5 cm (în r. 4, ligatura A+D). Muzeul de istorie şi artă Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 71, nr. 4, fig. 4 (desen).

D(is) M(anibus)]
AELIA CA . . . .
XERE . . . . (?)
CVM FACES AD MO . . .
. . . . . . VOQVE D . . . . .

193. *Porolissum*. Lespede de calcar. Dimensiuni necunoscute. Dispărută (se publică după un desen).

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 71, nr. 5, fig. 5 (desen).

. . . . IIAP . . . . . .
STERTI Y E
ET MENSIS X PO-
SVIT PAT . . . .

În primul rînd păstrat, primele două haste pot proveni eventual de la un *N*, sugerînd eventual *Nap[oc— — —]*.

194. *Porolissum*. Aplică-disc de bronz (cf. nr. 179); cuiul de fixare rupt pe jumătate. Diam. = 2,6 cm. Muzeul de istorie și artă, Zalău.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 56, nr. 1, fig. 4/4 (foto) și 5/1 (desen).

(centuria) ? SEC . . .
OSGO . . .

Transcrierea urmează lectura editorului; eventual: *(centuria) Se(ptimi) Cosco. . .*

195. *Porolisum*. Aplică-disc de bronz; cuiul de fixare îndoit și în bună parte rupt. Diam. = 2,8 cm. Muzeul de istorie și artă, Zalău,

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 56, nr. 2, fig. 4/3 (foto) și 5/2 (desen).

I T V sau *CH I VL*
(centuria) IVRNI

Probabil că în r. 1 erau trei litere, care abreviază *tria nomina* ale posesorului. În r. 2, după semnul pentru *centuria*, urmează numele centurionului, care poate fi *Ṭurnus* (la genitiv).

196. Cășei (jud. Cluj.). Fragment de stelă funerară de calcar. Dimensiuni: 0,93 × 0,65 × × 0,275 m. În registrul sculptural este reprezentată scena banchetului funebru. Dedesubt se află gravată inscripția (parțial păstrată), cu litere înalte de 4,2—5 cm.

N. Gudea, ActaMN, 6, 1982, p. 70, nr. 2, fig. 2 (foto).

D(is) M(anibus)
Aur(elius) Respect-
us, mil(es) c(ohortis) I Br[itannicae . . . . .

197. Hoghiz (jud. Brașov). Altar funerar descoperit în anul 1970 la sud de castru. Dimensiuni: 0,62 × 0,42 × 0,45 m. Cîmpul inscripției este profilat; litere înalte de 7,2—8 cm; ligaturi: *L+E* în r. 2, *A+V* în r. 3. Pe părțile laterale sînt reprezentate cîteva personaje. Muzeul cetății Făgăraș.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 69—70, nr. 1, fig. 1.

D(is) M(anibus)
Valeri-
anus Au-
. . . . . . Ṿ
. . . .

198. Murgeni (jud. Vaslui). Fragment de amforă, pe care s-au zgîriat (în pasta arsă) cîteva litere. Sfîrșitul secolului al IV-lea — începutul secolului al V-lea.

Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 187, fig. 133/10.

VIN[ỌẸ?]

B) *MOESIA INFERIOR*

(Dobrogea și sudul Moldovei)

199. *Tomis*. Fragment de inscripție monumentală, apărut cu ocazia demolării unei clădiri moderne (în apropiere de edificiul roman cu mozaic). Dimensiuni: 0,275 × 0,475 × 0,225 m. Litere înalte de 4,5—5,3 cm. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța (inv. 31 705).

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 159—160, nr. 1, fig. 1.

[Imp(eratori) Caes(ari) di]vi Trai[ani Parthici f(ilio) divi]
[Nervae nep]oti Tra[iano Hadriano Aug(usto)]
. . . .

În r. 2, ultima literă păstrată este considerată de editori nesigură; după fotografie, pare mai degrabă a fi partea de sus a unei haste (eventual *H*, deci începutul numelui împăratului Hadrian).

200. *Tomis.* Fragment de placă de marmură cu *tabula ansata.* Dimensiuni: 0,565 × × 0,61 × 0,035 m. Litere înalte de 4,1—4,5 cm; în ultimul rînd, litera *H* cu *sicilicus.* Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța (inv. 21 401).

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 165—167, nr. 3, fig. 3.

[D(is)] M(anibus)
[. . . Iulius ?] Vitales
[. . . . leg(ionis) V] Mac(edonicae)
C. Iulius Festus
5 *frater et h(eres) t(itulum) f(aciendum)*
c(uravit)

Datează probabil din secolul al II-lea (cînd legiunea se mai afla în Dobrogea).

201. *Tomis.* Fragment de stelă funerară de marmură (partea dreaptă a cîmpului inscripției); descoperire întîmplătoare. Dimensiuni: 0,27 × 0,99 × 0,11 m. Litere înalte de 2,5 cm. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța; inv. 21 402.

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 167—168, nr. 4, fig. 4.

. . . .
. . . . ex] eq(uite)
[vet(eranus) l]eg(ionis) V
[Mac(edonicae) vix]it an(nis)
[. . . . . et] Mama
5 *[con(iux)? ei]us vix(it)*
[an(nis) . . . .] et Fl(avius)
[. . . . f]i(lius?) eius

Pentru nume, editorii citează o serie de exemple.

202. Gura Canliei (com. Ostrov, jud. Constanța). Altar votiv de calcar, descoperit întîmplător în anul 1979. Dimensiuni: 0,145 × 0,32 × 0,32 m. Litere înalte de 3,5 — 4 cm. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța (inv. 29 705).

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 162—165, nr. 2, fig. 2.

Cauti
M(arcus) Domi(t)i(us)
Vale(n)s
p(osuit)

203. Gura Canliei (la 2,5 km în aval de cetatea bizantină de la Păcuiul lui Soare). Țigle și cărămizi ștampilate.

M. Irimia, Pontica, 14, 1981, p. 111, fig. 14 (desen) și 24 (foto).

a) *Leg(io) XI Cl(audia) p(ia) f(idelis)*
b) *[Leg(io) V] Mac(edonica)*

Cea de-a doua ștampilă a fost descoperită în punctul „Valea cu tei".

204. *Sacidava.* Fragment de altar (partea inferioară). Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța.

H. Devijver, ZPE, 49, 1982, p. 184—192: identificarea numelui prefectului din inscripția publicată de C. Scorpan, JRS, 71, 1981, p. 98—99 (= idem, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube*, BAR 88, Oxford, 1980, p. 203, nr. 1).

[. . . Capitoni-]
[us] Prisc(us) p[r-]
aef(ectus) coh(ortis) I Aq-
ui(tanorum) et trib(unus) coh(ortis)
I Cil(icum)

Din Britannia, unde comanda *cohors I Aquitanorum*, personajul nostru a avansat ca *tribunus cohortis I Cilicum milliariae* (a doua miliţie ecvestră) în Moesia Inferior (Dobrogea).

205. *Carsium*. Fragment de ţiglă ştampilată. Din ştampila în cartuş dreptunghiular se mai păstrează două litere, înalte de 2 cm.

M. Zahariade, C. Muşeţeanu, C. Chiriac, Pontica, 14, 1981, p. 255, nr. 2, fig. 2 (desen).

. . . FL

Atribuirea este nesigură (vezi părerile editorilor, *loc. cit.*, p. 259—260).

206. *Arrubium*. Fragment de ţiglă ştampilată (partea de sfîrşit mai slab imprimată). Literele în adîncime (fără cartuş), înalte de 1,1 cm.

M. Zahariade, C. Muşeţeanu, C. Chiriac, Pontica, 14, 1981, p. 256, nr. 3, fig. 3.

C I V. . .

Ultimele litere nu sînt clare : *ID* , *IB*, *LB?*

207. Barboşi (jud. Galaţi). Fibulă de aur de tipul „cu capete de ceapă", descoperită într-un mormînt, împreună cu trei monede de bronz (de la Claudius II), un pahar de sticlă, o căţuie dacică (cu cărbuni şi cenuşă), un opaiţ, trei amfore etc.

I. T. Dragomir, Danubius, 10, 1981, p. 84.

Innocens

Pentru acest nume de factură creştină, în afară de bibliografia citată de autor la p. 84, nota 10, vezi acum, în zona dunăreană (Cibalae) : *Hic sunt positi / Venatorinus et / Martoria Innocen/tis,* în continuare semnul *chi-ro* (Stojan Dimitrijević, în *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Vinkovci, 1979, p. 230, pl. 12/4).

208. *Noviodunum*. Fragmente de ţigle şi cărămizi, cu ştampilă în cartuş dreptunghiular.

M. Zahariade, C. Muşeţeanu, C. Chiriac, Pontica, 14, 1981, p. 256, nr. 4—7, fig. 4 a—d (desene).

Cîteva tipuri (probabil trei) ale ştampilei flotei dunărene *(Classis Flavia Moesica)* ; întrucît sînt reproduse numai în desene (de care nu sîntem convinşi că sînt întocmai corecte ; cf. ISM, V, 283), ne abţinem a le transcrie conţinutul.

209. *Aegyssus*. Fragment de cărămidă ştampilată. Dimensiunile cartuşului (păstrate) : 11(?) × 3 cm. Muzeul Deltei Dunării, Tulcea.

A. Opaiţ, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 297—298 (cu un desen).

C(o)h(ors) II F(lavia) Br[itt(onum)]

Abrevierea etniconumul trupei este ipotetică. După autor, ştampila a fost descoperită într-un context arheologic din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. ; dar, în acest caz, supranumele *Alexandriana*, pe care îl completează în continuarea numelui unităţii, este cu atît mai puţin justificat.

210. Topraichioi (jud. Tulcea). Fragment de *miliarium* descoperit întîmplător la suprafaţa terenului, cu ocazia cercetărilor de la burgul romano-bizantin.

A. Opaiţ, M. Zahariade, Materiale, 1980, p. 337.

Se mai păstrează doar cîteva litere din inscripţie : *AVG PON / MAXIM* (ligatura *M + A*).

211. Topraichioi (jud. Tulcea). Fragmente de cărămizi cu litere incizate după ardere.

A. Opaiţ, M. Zahariade, Materiale, 1980, p. 337.

Pe un fragment se pot citi literele *MYXL/ FI*, pe altul *K*.

V. V. SEDOV: *Vostočnye slavjane v VI-XIII vv*, Moscova, 1982, 327 p.

Lucrarea monografică de care ne ocupăm face parte din seria *Arheologija SSSR*, reprezentînd volumul 14 al acestei serii, sub redacţia academicianului Boris A. Rîbakov.

În capitolul introductiv autorul face precizarea că despre *slavii de răsărit*, în sens etnic şi lingvistic, se poate vorbi începînd din secolele VII—VIII. Autorul face apoi o privire critică asupra cercetărilor şi studiilor mai importante referitoare la slavii de răsărit începînd de la finele secolului trecut şi pînă în deceniul al optulea al secolului nostru. La sfîrşitul acestui capitol sînt prezentate şi datele antropologice rezultate în urma cercetărilor efectuate mai ales în ultimul timp, arătîndu-se varietatea tipurilor antropologice constatate în aria de răspîndire a slavilor răsăriteni.

Lucrarea are trei părţi. În prima parte se ocupă cu slavii din Europa răsăriteană în secolele V—VII; partea a doua se referă la slavii de răsărit care au intrat în componenţa statului rus, iar partea a treia este dedicată unor probleme generale de arheologie a slavilor răsăriteni.

Partea întîi a lucrării cuprinde trei capitole. Primul capitol tratează culturile slave din zona sudică şi anume: complexele de tip Praga-Korciak pe de o parte şi complexele de tip Praga-Penkovka pe de altă parte. Complexele de tip Praga-Korciak sînt datate în secolele V—VII. Monumentele arheologice de tip Praga Korciak sînt răspîndite de-a lungul afluenţilor sudici ai Pripetului, în bazinul Vistulei superioare, al Prutului şi Nistrului superior. Această cultură este strîns legată de tipul Praga din Cehoslovacia şi sudul Poloniei. Complexele respective aparţin *sclavinilor* menţionaţi de izvoarele scrise. Monumentele de tip Praga-Penkovka, de asemenea datate în secolele V—VII, după opinia autorului, se dezvoltă din cultura Cerniahov şi aparţin *anţilor*.

V. V. Sedov consideră că anţii erau răspîndiţi de la Dunărea mijlocie pînă la Don (cf. şi harta fig. 4, p. 20). Credem însă că trebuie făcută deosebirea între teritoriul propriu-zis al anţilor care, în principal, se afla între Nistru şi Nipru, aşa cum il menţionează şi izvoarele scrise şi diferitele elemente de cultură aparţinînd anţilor care apar într-un mediu cultural ce nu poate fi considerat ca aparţinînd anţilor (avar, bizantin etc.).

Capitolul al doilea din partea a doua se ocupă de zona Niprului superior şi regiunile învecinate. În prima parte a acestui capitol, V. V. Sedov se ocupă de complexele de tip Kolocin. După ce descrie caracteristicile acestor complexe (locuinţele, ceramica, ritul funerar, care era incineraţia, etc.) autorul arată că diferitele complexe de tip Kolocin îşi încetează existenţa în secolul al VIII-lea. P. N. Tretiakov a atribuit această cultură slavilor. V. V. Sedov consideră că ea nu aparţine slavilor timpurii, deoarece nu are legătură cu complexele slave mai tîrzii, ţinînd cont de faptul că din timpuri foarte vechi pînă în mileniul I al e. n. acest teritoriu cuprins între Nipru şi afluenţii săi Ptič, Iput, Desna şi Seim, fusese locuit de populaţii baltice.

La nord de complexele de tip Koločin, în bazinul Niprului aproape de izvoare, precum şi în bazinul fluviului Dvina Apuseană este răspîndită cultura Tušemlja—Bantzerovščiny. Aceasta aparţine în general unor populaţii balte, dar în cîteva aşezări se constată şi infiltrări de slavi, în unele regiuni aceştia din urmă formînd mici enclave.

Partea a treia a capitolului II tratează cultura Moščinsk răspîndită la izvoarele Niprului şi pe cursul superior al rîului Ugra. Acestei culturi îi sînt caracteristice podoabele şi fibulele cu email, care au fost atribuite de H. A. Moora populaţiilor baltice, părere confirmată de cercetările anterioare. Aceste obiecte îşi au originea în zona aflată la sud-est de Marea Baltică zonă în care Jordanes aminteşte de etnia *aisti*. P. I. Šafarik (1838) a considerat că *aisti* (= estoni) sînt *balţi*, părere împărtăşită ulterior şi de L. Fraenkel (1950), de P. I. Kušner (1951) şi Maria Gimbutas (1963). După părerea lui V. V. Sedov *aisti* în secolele V—VI ocupau un spaţiu foarte întins, cuprins între Marea Baltică şi Don.

Pe purtătorii culturii Mošinsk, V. V. Sedov îi identifică cu tribul baltic *Coldas* amintiţi în *Getica* lui Jordanes care nu sînt alţii decît *goldi — goliadi*, pomeniţi în secolul al XII-lea pe rîul Protva, afluentul r. Oka, de cronicile ruse.

Prima parte a capitolului III din partea a doua tratează „cultura kurganelor lungi" răspîndite pe Niprul superior, în bazinul Dvinei Apusene pînă la lacurile Pskov şi Čulskoe, precum şi în preajma lacului Ilmen,

în bazinul rîurilor Loviati, Pola și Msta, care se varsă toate în acest lac. Cele mai vechi kurgane lungi se află în regiunea Pskov, datate în secolele VI—VII, de unde în secolele VIII—X s-au răspîndit și în celelalte regiuni. Aceste monumente sînt atribuite unor triburi slave care au avut legături cu slavii de vest.

Partea a doua a capitolului III se ocupă de „Cultura kurganelor înalte *(sopki)*" din zona Novgorod, răspîndite în preajma lacului Ilmen (unde se află și kurgane lungi) și în bazinul rîului Mologa, afluent pe partea stîngă a Volgăi superioare. Purtătorii culturii reprezentate în aceste kurgane au ajuns în preajma lacului Ilmen în secolul al VII-lea. În general însă kurganele de tip *sopki* se datează în secolele VIII—IX. Comunitățile respective ca și acelea reprezentate prin kurganele lungi sînt înaintașii krivicilor și slovenilor novgorodieni, pomeniți în cronicile rusești.

Partea a doua a lucrării se ocupă de triburile slave care au intrat în componența populației (etniei) ruse vechi.

În capitolul al V-lea autorul se ocupă cu locuitorii din zona păduroasă din dreapta Niprului.

În prima parte a acestui capitol autorul prezintă tribul slav al *dulebilor* despre care *Povestea vremurilor trecute* spune că trăiau pe Bug, unde acum se află volhinienii. Toponime amintind de dulebi s-au păstrat în bazinul Bugului Apusean, în zona din apropierea izvoarelor, în bazinul Nistrului superior și pe partea dreaptă a bazinului rîului Pripet. În general, aria de răspîndire a dulebilor, după V. V. Sedov, coincide cu aria de răspîndire a culturii Luka Raikovețkaia, care se întinde de la Niprul mijlociu pînă în zona cursului superior al Bugului Apusean. Această cultură ocupă spațiul în care mai înainte au viețuit purtătorii culturii Praga—Korciak.

I. V. Kuharenko a fost cel care a reușit să departajeze kurganele mai vechi, datate în secolele VIII—X, de cele mai tîrzii din secolele X—XII. În kurganele mai timpurii defuncții erau incinerați, în decursul secolului al X-lea existau si incinerați, dar se răspîndește din ce în ce mai mult ritul înhumației. Înmormîntările în kurgane dăinuiesc pînă în secolul al XII-lea, cînd dispar datorită răspîndirii creștinismului.

Kurganele aparținînd slavilor volhinieni ocupă în principal spațiul dintre Bugul Apusean, Pripet și rîul Gorîni, afluent al Pripetului pe partea dreaptă.

Spre est de volhinieni erau așezați *drevliane (derevleane* = pădureni), despre care se știe că erau vecini cu *poliane* (= cîmpeni), care locuiau spre sud-est, către Nipru. Drevliane au avut o organizare socială avansată în comparație cu volhinienii. Capitala lor se afla la *Iskorosteni*. În anul 946 drevlianii sînt supuși de kievieni, capitala lor arsă, iar teritoriul lor a fost inclus în statul rus.

Pe baza datelor arheologice, în special în urma cercetării kurganelor, limita între teritoriul ocupat de drevliane și teritoriul dregovicilor se afla ceva mai la sud de cursul inferior al rîului Pripet. La vest limita teritoriului lor o forma rîul Sluč, afluent pe partea dreaptă a Pripetului, mai la vest fiind volhinienii. Cele mai vechi kurgane conțin urne de tip Praga-Korciak. În secolul al X-lea incinerația a fost înlocuită cu înhumația. Ca și în alte ținuturi și la drevliani înmormîntările în kurgane au dispărut către sfîrșitul secolului al XII-lea sau la începutul secolului următor.

Vecini cu *drevliane* (= pădurenii), după cum am arătat mai sus, se aflau *poliane* (= cîmpeni), care ocupau zona de cîmpie din preajma Kievului.

În teritoriul ocupat de poliane în jurul Kievului și în preajma rîului Irpeni (afluent pe partea dreaptă a Niprului) au fost descoperite așezări cu ceramică de tip Praga-Korciak. Așezări mai numeroase aparțin culturii Luka Raikovețkaia, concentrate mai ales în dreapta Niprului, unde se pare că s-a format inițial tribul poliane, de unde apoi s-au extins spre sud-est.

Cele mai vechi kurgane ale lor aparțin secolului al IX-lea unele conținînd morminte de incinerație, iar altele de înhumație.

După ce autorul descrie antecedentele formării statului rus, pe Niprul mijlociu, arată că slavii din această zonă au asimilat elemente de origine iraniană confirmate atît pe baze lingvistice, cît și de datele antropologice.

Dregovicii sînt localizați de cea mai veche cronică rusă între Pripet și Dvina Apuseană. Numele lor înseamnă locuitorii bălților și ținuturilor mlăștinoase. Ei sînt menționați și de Constantin Porfirogenetul, în lucrarea sa *De Thematibus*, iar cronicile rusești îi amintesc pînă pe la mijlocul secolului al XII-lea. Ei aveau un ținut bine delimitat, în frunte cu un cneaz.

Cele mai vechi complexe arheologice slave din teritoriul dregovicilor se concentrează pe cursul mijlociu și superior al rîului Pripet. De asemenea, complexele de tip Luka Raikovețkaia, în secolele VII—IX ca dealtfel și monumentele anterioare cu ceramică de tip Praga-Korciak, se concentrează mai ales în preajma centrului lor politic de la Turov.

La nord de rîul Pripet locuiau populații baltice cu așezări și necropole (de incinerație) de tip Tușemlea-Banderovscini și Kolocin. Această limită dintre slavi și balți în secolele VI—VII este confirmată și de datele antropologice.

Începînd din secolul al VIII-lea dregovicii s-au răspîndit și la nord de rîul Pripet. Pe baza datelor obținute in urma studierii inventarului funerar din kurganele atribuite seco-

lelor X—XIII se poate afirma că populaţia baltică a luat parte la etnogeneza slavilor din zona împădurită de la nord de Pripet.

În secolele X—XIII slavii se extind spre nord. Pînă aproximativ în preajma oraşului Brest se constată prezenţa atît a unor grupuri de volhinieni, cît şi de dregovici, veniţi din spre Turov şi Pinsk. După unii cercetători centrul Bereste fusese fondat de un grup de dregovici care au făcut parte iniţial din cnezatul de Turov.

Într-o a doua etapă dregovicii au ajuns pînă în zona Nemanului unde au convieţuit cu iatvigii, o populaţie baltică pe care au asimilat-o treptat în cea mai mare parte, către sfîrşitul secolului al XIII-lea rămînînd doar enclave izolate.

Capitolul V din partea a doua e dedicat triburilor slave din sudul U.R.S.S.

După ce prezintă pe scurt monumentele de tip Luka Raikoveţkaia din zona Nistrului superior din R.S.S. Moldovenească şi din stînga Niprului, datate în secolele VIII—IX, autorul se ocupă de alte trei grupuri de slavi amintiţi în zona sudică de *Povestea vremurilor trecute*.

Croaţii nordici (cronica rusă îi aminteşte şi pe cei din Peninsula Balcanică) au ocupat zona Nistrului superior şi versantul vestic al Carpaţilor în actualul teritoriu al Ucrainei subcarpatice.

În secolul al X-lea apar în zona Nistrului superior şi tiverţii, alungaţi de populaţiile nomade. În continuare autorul arată că în ultimul sfert al secolului al XI-lea s-a format *Ţara Haliciului*, iar la începutul deceniului al patrulea al secolului al XII-lea s-a format cnezatul de Halici care însă a păstrat în continuare denumirea de „Ţara Haliciului”.

După V. V. Sedov originea numelui tiverţilor datează aproximativ din secolul al VI-lea, tiverţii reprezentînd acea parte a anţilor care locuiau pe Nistru. Tiverţii ocupau probabil însă şi interfluviul dintre Nistru şi Bugul Sudic. Urmele culturii materiale a tiverţilor sînt cunoscute în nordul R.S.S. Moldoveneşti. Sînt prezentate în special necropolele de la Alcedar (raionul Rezina), de la Brăneşti (raionul Orhei), precum şi cîteva morminte de la Dubosari.

La sfîrşitul secolului al IX-lea şi la începutul secolului al X-lea în zona de stepă pătrund populaţii nomade. În anul 915 au apărut în stepa nord pontică, pecenegii, iar cîţiva ani mai tîrziu ei ajung la Dunărea Inferioară. În urma distrugerilor provocate de pecenegi şi mai tîrziu de cumani, în secolelele XI—XII aşezările de tip vechi rusesc din nordul R. S. S. Moldoveneşti îşi încetează existenţa. Pînă în secolul al X-lea incursiunile acestor nomazi au fost oprite de primul Ţarat bulgar, care şi-a extins stăpînirea şi în teritoriul de la nord de gurile Dunării. Prăbuşirea Ţaratului bulgar a dus la distrugerea culturii slave din preajma Nistrului, tiverţii căutînd adăpost în cnezatul de Halici. Enclavele de populaţie slavă rămase între Prut şi Nistru în urma acestor evenimente cu timpul au fost romanizate.

Ulicii au fost localizaţi pe Nipru. D. T. Berezoveţ le atribuia monumentele arheologice dintre rîul Rosi şi pragurile Niprului. Complexele mai vechi aparţin arealului Praga-Penkovka, iar cele mai noi culturii Luka Raikoveţkaia. La sfîrşitul secolului al IX-lea şi la începutul secolului următor ulicii sub presiunea pecenegilor au plecat pe Bugul Sudic, unde au contribuit la formarea culturii vechi ruseşti, pierzîndu-şi independenţa.

Capitolul VI se ocupă de triburile slave din zona sud-estică. Severienii ocupau teritoriile din preajma rîurilor Seim, Psla şi Vorskla, învecinîndu-se spre est şi sud-est cu populaţii nomade. Primii slavi apar în această zonă în secolul al VI-lea. O pătrundere masivă slavă se constată însă în secolul al VIII-lea. Acestora din urmă le aparţin complexele cu ceramică de tip Romen. Ei s-au format ca o unitate etnografică a slavilor răsăriteni din stînga Niprului abia în secolele VIII—IX.

În bazinul Donului superior se află monumentele de tip Borşevo, datate în secolele VIII—X. În secolul al X-lea purtătorii acestei culturi slave sînt alungaţi de pecenegi. Se pare că ei au găsit azil în bazinul rîului Oka, în preajma oraşului Riazan.

Un alt grup de slavi situat la est de Nipru erau *viaticii*. La începutul secolului al VIII-lea au venit dinspre sud-est, fără să se poată preciza regiunea de baştină şi s-au aşezat pe Oka superioară. După Cronica rusă viaticii sînt urmaşii legendarului Viatko. În secolele VIII—IX ei ocupau bazinul rîului Oka, iar mai tîrziu s-au extins spre nord pe rîul Moscova, pînă la Volga superioară. Din punct de vedere cultural sînt apropiaţi de complexele de tip Romen, din secolele VIII—X.

Radimicii erau aşezaţi pe rîul Soj, afluent pe partea stîngă a Niprului superior. În legătură cu originea lor s-au formulat diferite păreri. V. V. Sedov presupune că ei au venit pe rîul Soj în secolul al VIII-lea de pe Nistrul superior Cultura materială a radimicilor are la bază cultura acestor slavi nou veniţi, care s-au amestecat cu populaţia locală mai veche.

Capitolul VII tratează de slavii din nord. O primă grupă o constituie crivicii din preajma oraşului Smolensk şi Poloţk. Aceştia, spre deosebire de perioada anterioară cînd decedaţii erau înmormîntaţi în kurgane lungi, în secolele IX—X îşi depuneau morţii în kurgane rotunde, păstrînd însă ritualul funerar anterior (incineraţia).

Crivicii din preajma oraşului Pskov se caracterizează prin kurgane rotunde, avînd la bază un strat de cenuşă şi cărbune, care în

ceea ce privește ritualul se leagă genetic de kurganele lungi din aceeași zonă. În secolul al X-lea și la începutul secolului următor se trece de la ritul incinerației la înhumație. În teritoriul ocupat de crivicii pskovieni s-au infiltrat treptat sloveni din regiunea actualului oraș Novgorod Velikii. Cînd a luat ființă statul Novgorod, crivicii din zona Pskov au intrat în componența acestui stat.

Slovenii din zona Novgorod se caracterizează prin kurgane rotunde care au înlocuit kurganele înalte (sopki) din zonă. În preajma lacului Bilo Ozero slavii au apărut în număr mai mare în secolele X—XIII cu kurgane de același tip ca și cele din zona lacului Ilmen. În secolul XI ei au ajuns pînă la lacul Ladoga.

În sfîrșit, între rîurile Viatka și Kama s-au infiltrat meșteșugari și negustori novgorodieni, care au fondat aici orașe rusești. Aceștia însă nu au adus schimbări esențiale în structura populației locale sătești fino-ugrice.

Partea a III-a se ocupă de probleme generale ale arheologiei slavilor răsăriteni. Capitolul VIII (primul din partea a III-a) tratează economia și structura socială a slavilor în secolele VI—IX. Tipurile de așezări dovedesc că slavii duceau o viață stabilă. Agricultura este documentată atît prin unelte, cît și prin amprente de semințe. Creșterea vitelor este dovedită prin numeroasele oase de animale, iar pescuitul este atestat prin unelte de pescuit și oase de pește, descoperite în așezări.

În continuare sînt tratate meșteșugurile: prelucrarea fierului, a metalelor neferoase, prelucrarea osului etc.

În finalul capitolului se fac considerații cu privire la structura socială a slavilor. În secolele VI—VIII existau uniuni de triburi. În această perioadă a avut loc trecerea de la comuna primitivă la relațiile de tip feudal. În secolul al IX-lea se constată o tendință de unire a „triburilor" slave de pe teritorii mai întinse, în aceste federații fiind incluse uneori și triburi neslave. O astfel de uniune a avut loc în nord, unde alături de slavii novgorodieni și crivici a intrat și tribul finic al vesilor. Un proces analog a avut loc și în zona Niprului mijlociu, unde a luat ființă cu timpul Rusia kieviană.

Capitolul al IX-lea este consacrat kurganelor de luptători. Cultura acestor kurgane de războinici conținea alături de elemente slave răsăritene și elemente bizantine, orientale și nordice. Pe la mijlocul secolului al X-lea în kurganele războinicilor de la Gnezdovo și din alte localități se constată o întrepătrundere între elemente slave răsăritene, fino-ugrice și varege.

Capitolul al X-lea e dedicat portului slavilor din răsăritul Europei din secolele VI—IX, iar capitolul al XI-lea tratează credințele păgîne.

Ultimul capitol al XII-lea se ocupă de formarea etnici vechi rusești. Autorul prezintă diferitele păreri referitoare la această problemă formulate de B. A. Rybakov, P. N. Tretiakov ș. a. V. V. Sedov arată că răspîndirea slavilor pe spații foarte întinse în secolele VI—VII a creat premisele formării unor dialecte, iar în secolele VIII—IX diferențele lingvistice zonale s-au accentuat.

Un rol important în constituirea etniei vechi rusești l-a jucat Rusia Kieviană și biserica. Formarea etnici (narodnost) vechi rusești coincide cu formarea statului rus (Rusia kieviană).

Folosind diferite lucrări de sinteză elaborate în ultimele decenii de B. A. Rybakov, A. V. Arcihovskii, I. I. Liapuškin, Iu. V. Kuharenko, I. P. Rusanova, D. T. Berezoveț, V. D. Baran, A. T. Smilenko, L. D. Pobol, O. M. Prihadniuk și alții, lucrările unor specialiști străini, precum și propriile cercetări și sinteze, V. V. Sedov a reușit să realizeze prima sinteză asupra tuturor slavilor răsăriteni. Lucrarea are la bază o documentare foarte bogată, obținută cu multă muncă de numeroși specialiști în decurs de aproape un secol. Descoperirile sînt cartate cu minuțiozitatea care-l caracterizează. În lucrare se dă clasificarea pe planșe a principalelor aspecte culturale aparținînd diferitelor „triburi" slave răsăritene din secolele VI—XIII.

Desigur au mai rămas încă probleme asupra cărora în stadiul actual al cercetărilor încă nu se poate spune ultimul cuvînt. Dintre acestea amintim necesitatea aprofundării studiului privind variantele regionale ale culturii Luka Raikovețkaia și a raportului acestora cu complexele mai vechi de tip Praga-Korkeak pe de o parte și Praga-Penkovka pe de altă parte. De asemenea este necesar să se aprofundeze raporturile care au avut loc între slavi și nomazii din stepă, mai ales în secolele VI-VII, problemă care interesează în chip deosebit și cercetarea arheologică din Europa Centrală și sud estică. După părerea noastră este necesar să se dea o mai mare extensiune problemelor privind economia și structura socială a slavilor răsăriteni. O atenție specială ar merita și studiul privind credințele păgîne, portul etc.

Cu toate acestea putem afirma că V. V. Sedov a reușit să prezinte o lucrare închegată în care cultura materială a slavilor răsăriteni este tratată pe o perioadă de mai bine de opt secole, fapt care constituie fără îndoială un pas înainte pentru cercetările arheologice menite să elucideze istoria slavilor.

Maria Comșa

I N D I C E

Tom 34, 1983

S C I V A, tomul 34, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1983, p. 390—392

ABREVIERI

AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AD	Analele Dobrogei, Constanța.
AnnEp	L'année épigraphique, Paris.
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice, București.
ASNSP	Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Pisa.
ASUIași	Analele științifice ale Universității, Iași.
BCMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BSH	Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine, București.
CAB	Cercetări arheologice în București, București.
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București.
Dacia N. S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DIR	*Documente privind istoria României*, București.
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, București,
FHDR	*Fontes historiae Dacoromanae*, București.
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București.
ISM	*Inscripțiile din Scythia Minor*, București.
IVAD	Izvestija na varnenekoto arheologičesko Družestvo, Varna.
Izvestija Sofia	Izvestija na Arheologiceskija Institut, Sofia.
JRS	Journal of Roman Studies, Londra.
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
OR	D. Tudor, *Oltenia romană*, București.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig—Berlin.
RP	Razkopi i proučvanija, Sofia.
SAI	Studii și articole de istorie, București.
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SlovArch	Slovenská archeologia, Nitra.
StCl	Studii clasice, București.
StComCaransebeș	Studii și comunicări, Caransebeș.
SzAUASV	Studijné Zvesti Archeologicky Ústav ASV, Nitra-Bratislava.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

CORRIGENDA

La nr. 3, 1983, la pagina 259, în loc de: *Fig. 8. Bunești. Vase bitronconice lucrate cu mîna (1—2); vase clopot (3—4)* se va citi: *Fig. 9. Bunești. Vase clopot lucrate cu mîna.*

LUCRĂRI PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

D. M. PIPPIDI şi EM. POPESCU (sub redacţia), **Epigraphica**, 1977, 287 p., 25 lei.

GR. FLORESCU şi C. C. PETOLESCU, **Inscripţiile Daciei romane**, II, 1977, 276 p., 27 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, III/1, 1977, 288 p., 26 lei.

*** **Inventaria archeologica**, fasc. 8, R. 42—R. 51, 1977, 15 file, 5 lei ; fasc. 9, R. 52—R. 63, 1977, 14 file, 5 lei ; fasc. 10, R. 64—R. 70, 1977, 23 file, 9,50 lei ; fasc. 11, R. 71a—R. 82, 1979, 12 file, 4 lei.

EUGENIA ZAHARIA, **Populaţia românească în Transilvania în secolele VII—VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei**, 1977, 139 p., 10,75 lei.

PETRE DIACONU, **Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siecles**, 1978, 158 p., 8,25 lei.

MARIA COMŞA, **Cultura materială veche românească (Aşezările din secolele VIII—IX de la Bucov — Ploieşti)**, 1978, 193 p., 30 lei.

FLOREA MOGOŞANU, **Paleoliticul în Banat**, 1978, 152 p., 11 lei.

PETRE ROMAN şi IOAN NEMETI, **Cultura Baden în România**, 1978, 160 p., 18 lei.

D. TUDOR, **Oltenia romană**, 1978, 520 p., 41 lei.

S. MORINTZ, **Contribuţii la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic**, 1978, 216 p., 27 lei.

ION HORAŢIU CRIŞAN, **Burebista and his time**, 1978, 246 p., 22 lei.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria**, IV, 1978, 144 p., 34 lei.

I. BARNEA şi colab., **Tropaeum Traiani. I. Cetatea**, 1979, 259 p., 38 lei.

MARIA COJA şi PIERRE DUPONT, **Histria**, VI, 1979, 168 p., 39 lei.

LIGIA BÂRZU, **Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii**, 1979, 111 p., 6 lei.

RADU POPA şi MONICA MĂRGINEANU CÂRSTOIU, **Mărturii de civilizaţie medievală românească**, 1979, 163 p., 28 lei.

EMILIA DORUŢIU BOILĂ, **Inscripţiile din Scythia Minor**, V, 1980, 351 p., 35 lei.

C. PREDA, **Callatis. Necropola romano-bizantină**, 1980, 225 p., 36 lei.

MARIN CÎRCIUMARU, **Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România**, 1980, 268 p., 29 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, III/2, 1980, 484 p., 34 lei.

V. MIHĂILESCU BÎRLIBA, **La monnaie romaine chez les Daces orientaux**, 1980, 312 p., 19,50 lei.

I. I. RUSSU, **Daco-geţii în Imperiul Roman**, 1980, 116 p., 8,75 lei.

IOAN GLODARIU, **Aşezări dacice şi daco-romane la Slimnic**, 1981, 191 p., 13,50 lei.

D. BERCIU, **Buridava dacică**, 1981, 289 p., 34 lei.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria**, VI, 1982, 236 p., 38 lei.

MIRCEA D. MATEI, EMIL I. EMANDI, **Habitatul medieval rural din Valea Moldovei şi din bazinul Şomuzului Mare**, 1982, 195 p., 27 lei.

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor**, I, 1983, 27 p., 71 lei.

RM — ISSN 0039 — 4009

ŞCIVA, tomul 34, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1983, p. 303—394

„I. P. Informaţia" c. 1546

Lei 35

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel $50. Toute commande de l'étranger sera adressée à ILEXIM, departamentul import-export presă, P. O. Box 136—137, telex 11 226, Bucureşti, 70 116, str. 13 Decembrie 3, România, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717, Calea Victoriei 125, Bucureşti
telefon 50 76 80